

Makale / Article

Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları: Ana Eğilimler, Yerleşik Kabuller ve Temel İddialar*

Fatma Kızıl**

Özet

Bu makalede, Batı'da akademik hadis araştırmalarının başlangıcından bugüne kuşatıcı bir tasvirini ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu amaçla, akademik oryantalizmin, öncesindeki süreç de dikkate alınarak, başlangıcından itibaren tarihi serüveni, paradigma içi ana eğilimler, dile getirilen ortak kabul ve iddialar ele alınmıştır. Ayrıca, oryantalistler arasında yerleşik şüpheli bakış açısından ayrılan araştırmacıların sık dile getirilen iddialarla ilgili yaklaşımları da ortaya konmuştur. Makalenin Batı'daki akademik hadis araştırmalarının geldiği son aşamayı göstermesi için bilhassa son yirmi yılda yazılmış çalışmalara ağırlık verilmiş, güncel tartışmalara işaret edilerek ileri okuma yapmak isteyenlere yardımcı olmak üzere dipnotlarda güncel matbu veya çevrimiçi kaynaklara referansta bulunulmuştur. Son olarak bugün oryantalizm çalışmak isteyenlerin arkeoloji, papiroloji, paleografya, epigrafi ve kodikoloji gibi alanlarda bilhassa son yıllarda yapılan nitelikli çalışmaları da takip etmesinin önemine dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, sünnet, siyer, oryantalizm, isnad, metin tenkidi, cerh-ta'dil, sahâbenin adâleti, ihtilâfî'l-hadis, aykırılık ilkesi, hüsn-i zan prensibi.

* Bu makalenin özeti ilk olarak 11-12 Kasım 2016'da Yozgat'ta düzenlenen "V. Hadis İhtisas Toplantısı ve Hadis Algısı Çalıştayı"nda, ardından 24 Kasım 2017'de İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi'nde düzenlenen "Oryantalistler ve Hadis" panelinde "Oryantalist Yaklaşımlar" başlığıyla sunulmuş fakat daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamıştır. Makalede 'oryantalizm' oryantalistlerin İslâmiyat sahasında sürdürdüğü çalışmalar anlamında kullanılmış, diğer Doğu medeniyetlerine yaklaşımları mevzu edilmemiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi., Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, fatmakizil@gmail.com.

Western Academic Ḥadīth Studies: Main Trends, Common Assumptions and Arguments

Abstract

In this article, it is aimed to present a comprehensive description of Western academic *ḥadīth* studies since the beginning. For this purpose, the historical stages of academic orientalism, the main trends within the Orientalist paradigm, and its the common assumptions and arguments are discussed. In addition, the positions of the Orientalists, who depart from the sceptical point of view, on these assumptions and arguments have been described. In order to illustrate the contemporary state of the academic *ḥadīth* studies in the West, the article has focused on the works written in the last twenty years, pointing to the current debates and referring to the recent printed or online sources in the footnotes to provide further readings on the issues. Finally, it is emphasized that those who want to engage in Western *ḥadīth* studies today should also follow the works written in recent years especially in the fields such as archaeology, papyrology, palaeography, epigraphy and codicology.

Keywords: *Ḥadīth*, *sunna*, *sīra*, Orientalism, *isnād*, textual criticism, *jarḥ-taʿdīl*, the collective probity of the companions, *ikhtilāf al-ḥadīth*, the principle of dissimilarity, the principle charity.

Giriş: XIX. Yüzyıl Öncesi Kısa Tarihî Süreç

Diğer din mensuplarının İslâm'a ilgisi öncelikle Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kişiliği ve hayatına yönelmiş, vefatının üzerinden çeyrek yüzyıl geçmeden yahudi ve Hristiyanların çeşitli yazılarında Hz. Peygamber'e yapılan menfi atıflar yer almıştır.¹ Münasebet düştükçe yapılan bu atıf ve bahisleri müteakip, doğrudan Hz. Peygamber ve İslâm'ı hedef alan ilk reddiye ve polemikler kaleme alınmıştır.² Ortaçağ'ın ve modern dönemin İslâm algısını şekillendiren³ bu atıf, reddiye ve polemikler dâhilinde Yuhanna ed-Dımaşki'nin (ö. 754'den önce) dile getirdiği ithamlar XVI. yüzyılın ortalarına kadar Hristiyanları etkilemeye devam etmiş⁴ yine Abdülmesih el-Kindî'ye (ö. III/IX. yy.) nisbet edilen risâle⁵ de benzer bir etki yapmıştır. Ortaçağ'da hristiyan dünyasının İslâm karşısında izleyeceği polemik tarzının çerçevesini veren⁶ risâlenin XVII. yüzyılda yazmalarında artış yaşanmış ve XIX. yüzyılda risâle İngiliz misyonerler tarafından basılarak kullanılmıştır.⁷

- 1 Hz. Peygamber'e ilk atfın bulunduğu *Doktrina Jacobi* için bk. Robert Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam* (Princeton: Darwin Press, 1997), 55; Johannes Pahlitzsch, "Doctrina Iacobi nuper baptizati", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, ed. David Thomas v.dğr. (Leiden-Boston: Brill, 2009), 1: 117-118. İslâm tarihini; İslâm dışı kaynaklardan hareketle yazmaya teşebbüs eden Michael Cook ve Patricia Crone (ö. 2015) da kitaplarına *Doctrina Jacobi*'den bahisle başlarlar (Patricia Crone ve Michael Cook, *Hagarism: The Making of Islamic World* [Cambridge: Cambridge University Press, 1977], 3).
- 2 Robert G. Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It* isimli kitabında münasebet düştükçe yapılan atıflarla bilinçli yapılan atıfları iki ayrı başlıkta ele alır ve polemikleri de bilinçli atıfların son alt başlığı olarak inceler.
- 3 Makalenin girişinde Batı'nın Hz. Peygamber ve İslâm algısının geçirdiği aşamaları kısaca özetlemek amaçlanmıştır. Bu nedenle çeşitli kroniklerde yapılan İslâm tasvirlerine değinilmemiştir. Ortaçağ Avrupası'nda İslâm algısı konusunda çok sayıda çalışma arasından öncelikle başvurulması gereken klasikleşmiş eserler ise Norman Daniel'in (ö. 1992) müdekkik araştırmacılığının ürünü *Islam and the West: The Making of an Image* (Edinburgh 1958) isimli eseri ile R. W. Southern'ın (ö. 2001) *Western Views of Islam in the Middle Ages*'idir (Cambridge 1961).
- 4 Bk. Reinhold F. Gleis, "Peri haireseōn, 'On heresies, ch. 100', 'De haeresibus, cap. 100'", *Christian-Muslim Relations*, 1: 299; Ömer Faruk Harman, "Yuhannâ ed-Dımaşki", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 43: 581.
- 5 Risâlenin Kindî'ye aidiyeti tartışılmalıysa da (Yusuf Şevki Yavuz, "Kindî, Abdülmesih b. İshak", *DİA*, 26: 39; G. Troupeau, "Kindî, 'Abd al-Masih", *Encyclopaedia of Islam (EI²)*, 5: 120 vd.) çoğunluğun görüşü Me'mûn (813-833) dönemine tarihlendirilmesi yönündedir (David Bertina, "The Debate of Theodore Abū Qurra", *Christian Muslim Relations*, I: 557-8).
- 6 Richard C. Martin ve Heather J. Empey, "Islamic Studies (History of the Field)", <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t236/e0395> (eriş. tar. 20 Haziran 2017). Risale'nin İslâm karşıtı polemiğinde hristiyan dünyasında takip edilen ana temalarının Kur'an, Hz. Peygamber'in nübüvveti ve son olarak İslâm'ın cihâd yoluyla yayılması olduğu ifade edilmektedir.
- 7 P. S. van Koningsveld, "The Apology of Al-Kindî", *Religious Polemics in Context: Papers Presented to the Second International Conference of the Leiden Institute for the Study*

Nitekim risâlenin modern dönemdeki ilk çevirisinin⁸ Batı'da akademik siyer ve hadis çalışmalarının ilk isimlerinden kabul edilen, İslâm'a karşı duyduğu düşmanlığı yazılarında açıkça dile getiren İskoç misyoner William Muir (ö. 1905) tarafından yapılması da Batı'nın İslâm algısının sürekliliğine işareti açısından manidardır.

Ortaçağ polemik ve reddiyelerinde kötücül tasvirler, ağır ithamlar, yanlış bilgi ve efsanelere yer verilmesinin dışında⁹ Hz. Peygamber'in gazveleri, çok eşliliği, Hz. Zeyneb (ö. 20/641) ile evliliği,¹⁰ ifk hâdisesi,¹¹ Kur'an ve hadislerdeki cennet tasvirleri ve cennet kadınlarından bahsedilmesi¹² de tenkide konu edilmiştir.¹³ Mevcut bilgi birikiminin bu menfi özelliklerine rağmen Ortaçağ Hristiyan dünyası için Hz. Peygamber'in yabancı ve bilinmeyen bir şahsiyet olmadığı, Kur'an'ın içeriği ve bütünüyle olmasa da hadisler hakkında malumat sahibi oldukları anlaşılmaktadır.¹⁴ Hatta Hz. Peygamber'in vefatı hakkındaki sahih ve mevzû çeşitli rivayetlerin Hristiyan polemiklerinde nasıl kullanıldığını doktora tezinde inceleyen Krisztina Szilágyi, Ortaçağ'da bazı Hristiyan yazarların kendi amaçlarına uygun rivayetleri seçecek kadar hadis literatürüne hâkim olduğunu savunmaktadır.¹⁵ Bununla birlikte İslâm ve Hz. Peygamber'le (s.a.v.) ilgili bilgi birikimi açısından Ortaçağ Hristiyan dünyasının, hem Hristiyanlığın kendi içindeki itikadi ve siyasi farklılıkları hem de Ortaçağ'ın çok uzun bir zaman dilimine delâlet etmesi göz önünde bulundurulduğunda yeknesak bir yapı arz ettiği düşünülmemelidir. Meselâ müslümanlarla mücadelede kullanılacak

of Religions (LISOR) Held at Leiden, 27-28 April 2000, ed. Theo L. Hetteema ve Arie van der Kooij (Assen: Royal Van Gorcum, 2004), 69.

8 Londra: Smith, Elder & Co., 1882.

9 Hz. Peygamber'le (s.a.v.) ilgili ilk reddiyelerden itibaren sürekli tekrar eden nitelemeler, "sahte peygamber", "hastalıklı veya mecnun" ya da "antichrist" şeklindedir. "Antichrist" in İslâm literatüründeki "deccâl" e benzetilmesi mümkündür.

10 Hz. Peygamber'in Hz. Zeyneb ile evliliği etrafında yapılan olumsuz değerlendirmelerin zamanla "klasik Hristiyan teması" haline gelmesi hakkında bk. Clinton Bennett, *In Search of Muhammad* (Londra: Cassell, 1999), 77. Bu mesele, XIX. yüzyılda Reinhart Dozy (ö. 1883) tarafından dahi mevzu edilecektir. Meselenin bugün hâlâ popüler muhayyilede işgal ettiği yer hakkında bk. Vrolijk, "Arabic Studies", 26.

11 XX. yüzyıldan itibaren dile getirilen Hz. Âişe (ö. 58/578) ile evliliği ise Ortaçağ'da dile getirilen tenkitler arasında yer almamaktadır.

12 Bk. ed-Duhân 44: 55; er-Rahmân 55: 56; en-Nebe' 78: 33; Buhâri, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *el-Câmi'u's-sahih*, nşr. Muhammed Zühayr en-Nâsir, Beyrut: Dâru tavk'in-necât, 1422/[2001], "Bed'ü'l-halk", 8.

13 Albrecht Noth, "Muḥammad (The Prophet's image in Europe and the West)", *EI*², VII: 380.

14 Bk. Noth, "Muḥammad", *EI*², VII: 377-378.

15 Krisztina Szilágyi, "A Prophet like Jesus? Christians and Muslims Debating Muhammad's Death", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 36 (2009): 131, 159. Szilágyi'nin Michael Cook'un danışmanlığında tamamladığı doktora tezi için bk. *After the Prophet's Death: Christian-Muslim Polemic and The Literary Images of Muhammad* (doktora tezi, Princeton University, 2014).

kaynakları temin etmek üzere gerçekleştirilen tercüme faaliyetinde Pierre Maurice de Montboissier'nin (Peter the Venerable) (ö. 1156) görevlendirdiği mütercimlerden Toledolu Peter'in (ö. 1142'den sonra) Kindî'nin risâlesini tercüme ederken yaptığı hatalar Peter gibi bilhassa görevlendirilmiş bir mütercimin dahi İslâm dini, Kur'an ve hadis literatürü hakkında oldukça sathî bilgiye sahip olduğunu göstermektedir.¹⁶

XVI. yüzyılda Ortaçağ'dakilere nisbetle tahrif ve yanlış bilgilerin daha az olduğu, tarihi perspektifi ön plana çıkarma çabasıyla yapılmış çalışmaları mümkün kılacak ilk adımlar atılmaya başlanmıştır. Söz konusu değişimde öncelikle XVI. yüzyıldan itibaren çeşitli üniversitelerde Arapça öğretiminin başlaması ve çeşitli kaynakların XX. yüzyıla kadar ortak akademik dil olmaya devam eden Latince'ye¹⁷ tercümesinin etkisi olmuştur. Nitekim oryantalizmin tarihi serüveni ve önemli isimleri hakkında bir kitap kaleme alan Robert Irwin ilk Arapça kürsülerinden, Collège de France'ın Arap Dili kürsüsünün 1539'da başına geçen Guillaume Postel'i (ö. 1581) "ilk gerçek oryantalist" şeklinde nitelemektedir.¹⁸ Böylece daha önceki asırlarda İslâm hakkında üretilmiş algının, asıl kaynakların okunabilmesi ve tercümesi yoluyla tekrar gözden geçirilmesi süreci başlamıştır. Nitekim Postel "Avrupa'nın o güne kadarki ilk klasik Arapça dilbilgisi kitabını" kaleme alan isimdir.¹⁹ Bununla birlikte Postel ve muasırlarının Ortaçağ efsaneleriyle şekillenmiş İslâm ve Hz. Peygamber (s.a.v.) algısında henüz bir değişiklikten söz etmek mümkün değildir.²⁰ Bilâkis Irwin, matbaanın bulunuşunun Ortaçağ metinlerinin dolaşıma girmesini sağladığına meselâ XII. yüzyılda Peter the Venerable'ın başlattığı tercüme faaliyeti kapsamında Kettonlu Robert tarafından (ö. 1160 civarı) gerçekleştirilmiş ilk Latince Kur'an çevirisinin XVI. yüzyılda basılarak kolay ulaşılabilir hâle geldiğine dikkat çekmektedir.²¹ Burada göz önünde bulundurulması gereken nokta, çevirinin basımı ile hem çevirideki hataların hem de Peter the Venerable'ın görevlendirdiği mütercimler

16 Van Koningsveld, "The Apology of al-Kindî", 72.

17 Robert Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, çev. Bahar Tırnakçı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 8, 88.

18 Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, 71-2. "Oryantalist" teriminin Doğu araştırmaları uzmanları hakkında ilk kez kullanımı için İngilizce ve Fransızca'da XVIII. yüzyılın sonları verilmekteyse de (Yücel Bulut, "Oryantalizm", *DİA*, 33: 428), Irwin terimin XVIII. yüzyılda Fransa'da "Levant'a özgü konularla uğraşanlar" için kullanıldığını, İngiltere'de ise bu asrın sonunda bir bilimsel disiplinden ziyade bir üslûba işaret ettiğini dile getirmektedir. Terim, ona göre, İngilizce'de ancak XIX. yüzyılın başlarında "Asya dili ve kültürünün incelenmesi" anlamında kullanılmıştır (Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, 11).

19 Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, 72.

20 Postel hâlâ Kindî'nin risâlesini kullanmaktadır (Szilágyi, *After the Prophet's Death*, 207).

21 Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, 76.

tarafından hâmişlere eklenen hakaret ve saldırıların da dolaşıma girmesidir.²² Bu hakaret ve saldırıların yanı sıra 1543'de çeviriyi basan Theodor Bibliander'in (ö. 1564) eklediği ve aslında dolaylı olarak Katolik kilisesini hedef alan notlar da, çevirinin bu edisyonunun XVII. yüzyılda diğer Batı dillerine çevrilmesi ile yaygınlık kazanmıştır.²³ Elbette bu çevirilerde mütercimler Bibliander'in notlarını kendi eğilimlerine göre değiştirmeyi ihmal etmemiştir.²⁴ Kısacası, XVI. ve XVII. yüzyılda Avrupa'da Kur'an çevirileri, Katolik²⁵ ve Protestanların hem İslâm'a saldırılarında kullandıkları hem de kendi aralarındaki tartışmalarında başvurduğu bir araç hâline gelmiş, Hristiyan dünyası bir öteki olarak belirlediği İslâm ve Hz. Peygamber'in imajını inşa ve manipüle etme yoluyla kendi kimliğini inşa etmiştir.²⁶ Yine bu yüzyıllarda İslâm dünyası ile ticarî ve siyasi ilişkilerin yanı sıra 'düşman'ı tanıma ihtiyacı nedeniyle hızla yaygınlık kazanan Arapça öğretiminin²⁷ öncelikli amacı İslâm hakkında bilgi edinmeyi sağlayacak aracı elde etmek değildir. Arapça öğretime; öncelikle Reformasyon hareketi ile hız kazanan Kitâb-ı Mukaddes çalışmalarına yardımcı olmak, İbrânice'nin kökeni ve gelişimi meselesini aydınlatmak üzere önem verilmiştir.²⁸ Bu nedenle Arapça için

22 Óscar de la Cruz Palma ve Cándida Ferrero Hernández, "Lex Mahumet pseudo-prophete que arabice Alchoran, id est collectio preceptorum, vocatur, 'The law of the pseudo-prophet Muhammad, called in Arabic the Qur'an, which is a collection of rules'", *Christian-Muslim Relations*, 3: 510.

23 Bibliander'in edisyonunun serüveni, notların mahiyeti, o dönemde Hristiyanlar arasındaki tartışmalardaki rolü hakkında bk. Jan Loop, "Introduction: The Qur'an in Europe: The European Qur'an", *Journal of Qur'anic Studies*, 20/3 (2018): 2-8.

24 Loop, "Introduction", 6 (bu genellemenin istisnası için bk. dn. 24).

25 Postel'e göre dünya Kur'an'dan daha tehlikeli bir salgın görmemiştir ve "Yazarı Muhammed açıkça Lutherçilerle aynı yolu takip etmektedir." (Loop, "Introduction", 10 vd.).

26 Avinoam Shalem, "Conclusion", *Constructing the Image of Muhammad in Europe*, ed. Avinoam Shalem (Berlin/Boston: 2013, Walter de Gruyter), 143. Ayrıca krş. Edward W. Said, *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülgener (İstanbul: Metis Yayınları 2003), 347. 1537-1857 yılları arasında Batı'da basılmış Kur'an'lara ulaşmak için bk. <http://primarysources.brillonline.com/browse/early-western-korans> (eriş. tar. 14 Mart 2019).

27 Encounters with the Orient in Early Modern European Scholarship (EOS) projesi kapsamında erken modern dönemde Avrupa'da Arapça öğreniminin boyutlarını ve irtibatları tesbit etmek üzere hazırlanan veri tabanı ve harita için bk. <https://www.kent.ac.uk/ewto/map/map.html> (5 Mart 2019). Fakat bu Arapça öğrenimi konusunda bütün merkezlerde sürekli bir öğrenci akışı olduğu anlamına gelmemektedir. En azından meselâ XVII. ve XVIII. yüzyılda Arapça kürsüleri sırasıyla 1632 ve 1636'da açılan Cambridge ve Oxford'da Arapça öğrenime gösterilen talep açısından bir istikrardan söz etmek mümkün değildir (Mordechai Feingold, "Learning Arabic in Early Modern England", *The Teaching and Learning of Arabic in Early Modern Europe*, ed. Jan Loop v.dğr. [Leiden-Boston: 2017], 54).

28 Loop, "Introduction", 11; a.mlf., *Johann Heinrich Hottinger Arabic and Islamic Studies in the Seventeenth Century* (Oxford: Oxford University Press, 2013), 6, 9-10, ayrıca kitabın üçüncü bölümü tamamen bu konuya ayrılmıştır.

ancilla theologiae (ilâhiyatın hizmetçisi) nitelenmesi dahi kullanılmıştır.²⁹

XVIII. yüzyılda Hz. Peygamber'in ahlâkı ve karakteriyle ilgili münferit övgülerin dile getirilmeye başlandığı görülür.³⁰ İslâm ve Hz. Peygamber'le (s.a.v.) ilgili bu tür müsbet değerlendirmelerin XVII. yüzyılda olduğu gibi Hristiyan dünyasının kendi içindeki tartışmaları doğrultusunda Hz. Peygamber'in hayatının araçsallaştırılmasından kaynaklandığı söylenebilir.³¹ Daha açık ifade etmek gerekirse, bu çalışmalar Hristiyanların kendi içindeki problemlerini İslâm üzerinden dolaylı olarak tenkit etmek üzere kaleme alınmıştır.³² Meselâ deizmin Fransa'da önde gelen savunucusu Voltaire'in (ö. 1778) 1741'de sahneye konan *La Fanatisme, ou Mahomet le Prophète* isimli oyununda Hz. Peygamber'e yaklaşımı ile 1756'da yayımlanan *Essai mœurs et l'esprit des nations*'daki yaklaşımı arasındaki fark, Katolikliği tenkit için Hz. Peygamber'in hayatını araçsallaştırırken içine düştüğü neredeyse şizofren bir durum olarak nitelenmektedir.³³ Bu ikircikli yaklaşım çok daha sonra Hz. Peygamber'le ilgili ağır ifadelerin sahibi olmasına rağmen Kur'an'ın Eski ve Yeni Ahit'ten daha fazla modern zamanların ruhuna

29 Arnoud Vrolijk, "Arabic Studies in the Netherlands and the Prerequisite of Social Impact: A Survey", *The Teaching and Learning of Arabic in Early Modern Europe*, ed. Jan Loop v.d.g. (Leiden-Boston: Brill, 2017), 15. Arapça bu konumundan Silvestre de Sacy (ö. 1838) ile birlikte çıkmaya başlayacak ve bağımsız bir disiplin hâline gelecektir.

30 Edward Pococke'un (ö. 1691) Hz. Peygamber'in, Arapların ahlâkî bakımdan iyileşmesini sağlaması nedeniyle övgüyü hak ettiğine dair ifadeleri bir önceki yüzyıldan bir örnek sayılabilir (Guy G. Stroumsa, *A New Science: The Discovery of Religion in The Age of Reason* [Cambridge: Harvard University Press, 2010], 130).

31 Benzer bir değerlendirmenin henüz XIII. yüzyıl gibi erken bir dönem için dahi yapılabileceği hakkında bk. John Tolan, "Anti-Hagiography: Embrico of Mainz's Vita Mahumeti", *Journal of Medieval History*, 22/1 (1996): 26-7.

32 Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, 90-1; ayrıca bk. John V. Tolan, "European Accounts of Muḥammad's Life", *The Cambridge Companion to Muḥammad's Life*, ed. Jonathan E. Brockopp (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 226. Diğer din mensuplarının kendi meselelerini İslâm üzerinden tartışmalarına bir örnek olmak üzere, yahudi araştırmaları profesörü ve Alman-yahudi oryantalistler hakkında nitelikli yayınları olan Susannah Heschel, Ignaz Goldziher'in (ö. 1921) XIX. yüzyılda tarihi tenkit metodunu Rabbânî literatüre uyguladığında maruz kaldığı şiddetli tepkinin aksine aynı yöntemi İslâm metinlerine uyguladığında aldığı övgülere işaret etmektedir. Heschel'e göre yahudi oryantalistler, İslâm araştırmalarıyla meşgul olarak dinî meselelerini üzerinden tartışacakları bir vasat elde etmişlerdir (Susannah Heschel, "The Rise of Imperialism and the German Jewish Engagement in Islamic Studies", *Modern Jewish Scholarship on Islam in Context: Rationality, European Borders, and the Search for Belonging*, ed. Ottfried Fraisse [Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2018], 67).

33 Tolan, "European Accounts", 241. Tolan'ın değerlendirmesi *Essai*'de tamamen müspet bir yaklaşımın mevcut olduğu şeklinde bir yanlış anlamaya neden olmamalıdır. Bilâkis kitapta İslâm hukuku ve Kur'an'la ilgili çok sayıda menfi değerlendirme de bulunmaktadır. Kitabın İngilizce çevirisinde ilgili kısım için bk. M. de Voltaire, *An Essay on Universal History, the Manners, and Spirit of Nations, from the Reign of Charlemaign to the Age of Lewis XIV*, I-IV, çev. Thomas Nugent (Londra: J. Nourse, 1759), 1: 44-5.

uygun olduğunu savunan, akademik oryantalizmin ilk isimlerinden Reinhart Dozy'de (ö. 1883) de görülecektir.³⁴

XVIII. yüzyılda, Utrecht Üniversitesi Doğu Dilleri kürsüsü profesörü Adrian Reland (ö. 1718) kendisinden bahsedilmesi gereken önemli bir isim olarak ön plana çıkmaktadır. "İlk modern Hollandalı İslâmiyatçı" şeklinde nitelenen Reland, XVII. yüzyılın sonlarında başlayan, XVIII. yüzyılda devam eden oryantalistlerin Hz. Peygamber ve İslâm'la ilgili kullandıkları üslûptaki değişimin dikkate değer ilk örneğidir.³⁵ Reland, *De religione Mohammedica* ismiyle 1705 yılında Latince yayımladığı kitabında Hz. Peygamber'le ilgili Ortaçağ efsanelerinin yanlışlığını belirterek, mevcut algının İslâm'ın yayılmasını açıklayamadığı ve İslâm'ı kendi kaynaklarından hareketle anlamının gerektiğini dile getirmiştir.³⁶ Elbette bu farklılığına rağmen Reland da asrının çocuğudur ve İslâm'ın doğru tasvirinin onunla daha iyi mücadele etme amacına matuf olduğunu belirtir.³⁷

I. XIX. Yüzyıl ve Batı'da Akademik İslâm Araştırmaları

Batı düşüncesinde İslâm imajının tarihî süreçte geçirdiği aşamaları incelediği kitabında Frederick Quinn, XIX. yüzyılı "The Prophet as Hero and Wise Westerner" (Bir Kahraman ve Batılı Bir Bilge Olarak Peygamber) başlığı ile özetler.³⁸ Quinn, menfi yerleşik fikirlerin varlığını sürdürmesine rağmen

34 J. Brugman, "Dozy, A Scholarly Life According to Plan", *Leiden Oriental Collection 1850-1940*, ed. Willem Otterspeer (Leiden: E. J. Brill, 1989), 78. Auguste Comte'un (ö. 1857) Mustafa Reşid Paşa'yı (ö. 1858) insanlık dinine davet eden mektubunda müslümanların inançlarının pozitivistliğe geçişi kolaylaştıracak mahiyette olduğuna dair ifadeleri de hatırlanabilir (Enes Kabakçı, "Bir yeniden yorumlama örneği: Ahmed Rıza'nın 'Pozitivizm'i", *Sosyoloji Dergisi*, 3/28 (2014): 32-33). Dozy'nin çağdaşı Gustav Weil'a göre de geleneksel hâliyle reforma ihtiyaç duysa da İslâm'ın bir Aydınlanma dini, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) en azından Mekke döneminde bir reformist olması hakkında bk. Heschel, "The Rise of Imperialism", 73; Ruchama Johnston-Bloom, "Gustave Weil's *Koranforschung* and the Transnational Circulation of Ideas: The Shaping of Muhammad as Reformer", *Modern Jewish Scholarship on Islam in Context: Rationality, European Borders, and the Search for Belonging*, ed. Ottfried Fraisse [Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2018], 95, 108). Goldziher'in de reformist Yahudilik'e örnek olarak gördüğü İslâm'ı rasyonel bir din olarak öven ifadeleri malumdur.

35 Stroumsa, *A New Science*, 132-3. Bennett'a göre Reland'ın çalışması, İslâm tarihi ve Hz. Peygamber'in hayatına yönelik ilmi bir ilginin neticesidir (Bennett, *In Search of Muhammad*, 94). *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin "Hollanda'da İslâm Araştırmaları" bölümünü kaleme alan Alexander H. de Groot bu değişimi, 1683'te Osmanlı ordusunun Viyana bozgunu sonrasında Avrupa'daki Türk korkusunun azalması ile ilişkilendirmektedir. Böylece İslâm araştırmalarında daha açık bir bakış açısı imkânı ortaya çıkmıştır (Alexander H. de Groot, "Hollanda [Hollanda'da İslâm Araştırmaları]", *DİA*, 18: 230).

36 Stroumsa, *A New Science*, 133; Vrolijk, "Arabic Studies", 27.

37 Vrolijk, "Arabic Studies", 28.

38 Frederick Quinn, *The Sum of All Heresies: The Image of Islam in Western Thought* (Oxford: Oxford University Press, 2008), 91.

İslâm ve Hz. Peygamber'le ilgili müsbet tasvirlerin ortaya çıkışını Napolyon'un Mısır işgaline (1798) eşlik eden araştırmacılar başta olmak üzere arkeologlar, dilbilimciler hatta seyyahlar vasıtasıyla gerçekleşen veri akışı ile irtibatlandırır.³⁹ Bu veri akışının önemli bir parçası İslâm dünyasından toplanan ve Avrupa kütüphanelerinde öğrencilerin kolayca ulaşabildiği yazmaların sayısındaki artıştır. Çevirilerin sayısında önceki dönemlere nisbetle asıl artış da yine XIX. yüzyılda görülmektedir. Önceki çeviriler daha ziyade tıp ve coğrafya başta olmak üzere çeşitli bilim dalları,⁴⁰ felsefe, Arap dili ve edebiyatı, İslâm tarihinin teşekkül dönemi sonrasına yoğunlaşırken XIX. yüzyılda İslâm tarihinin ilk dönemleri ve İslâmî ilimler sahasındaki çevirilerin hız kazandığı görülmektedir.⁴¹ Bu dönemde ayrıca Latince'nin dışında milli dillere yapılan çeviriler de dikkati çekmektedir. XVII. yüzyılda başlayan tahkikli neşir faaliyetleri de XIX. yüzyılda en parlak dönemini yaşamıştır. Bu yüzyılda oryantalistlerin neşrettikleri eserler ayrı bir bibliyografya hazırlamayı gerektirecek boyuttadır.⁴² Aynı zamanda çeşitli Avrupa kütüphanelerindeki çok sayıda yazmanın zaman zaman içerikleri hakkında kısa bilgiler ihtiva eden katalogları da yine bu yüzyıldaki oryantalistlerin önemli çalışmaları arasında zikredilmelidir.⁴³

İslâm'la ilgili çalışmaların mahiyetinde ve kullanılan dilde münferit örnekleri aşan bir değişimin görülmeye başlandığı XIX. yüzyılda, Ortaçağ ve takip eden dönemin polemikleri ve popüler kitaplarında yerleşik tema hâline gelmiş efsanevi ve sahte unsurların çoğunluğunun tasfiyesi gerçekleşmişse de belli bir tarihten sonra Batı'da Hz. Peygamber'in hayatı ile ilgili önceki ithamlarla çarpıtmalardan tamamen arınmış kitapların yazıldığını söylemek güçtür. Bilâkis Ortaçağ Hristiyan dünyasının inşa ettiği imaj takip eden asırlarda ve elbette

39 A.yer.

40 Batı'da bilim devrimi neticesinde XVII. yüzyıldan sonra pozitif bilimler alanındaki Arapça yazmalara gösterilen ilgi azalmıştır (Vrolijk, "Arabic Studies", 15, 18-19).

41 Bu yüzyılda İslâmî ilimler sahasında yapılmış çevirilere birkaç örnek vermek gerekirse, Abraham W. Theodorus Juynboll (ö. 1887) Ebû İshak eş-Şirâzî'nin (ö. 476/1083), *Tenbih*'ini Latince'ye; Gustav Weil (ö. 1889), İbn Hişâm'ın (ö. 218) *es-Sîretü'n-nebeviyye*'sini, Julius Wellhausen (ö. 1918), Vâkıdî'nin (ö. 207) *Kitâbü'l-Megâzî*'sinin özetini; Eduard Sachau (ö. 1930) Ebû Şücâ' el-İsfahânî'nin (ö. 500/1107'den sonra) *el-Muhtasar*'ını Almanca'ya; L. W. C. van der Berg (ö. 1927), Nevevî'nin (ö. 676) *Minhâcü't-tâlibîn*'ini Fransızca'ya çevirmiştir.

42 Söz konusu neşirlerin sayısı hakkında bir fikir edinmek için yalnız Ferdinand Wüstenfeld'in (ö. 1899) neşirlerini hatırlamak yeterli olacaktır. Ayrıca Carl Brockelmann'ın (ö. 1956) nâşirleri sıraladığı *Geschichte der arabischen Litteratur*'un (GAL) 3. ek cildinin ilgili indeksinde Wüstenfeld'in yanı sıra diğer birçok oryantalistin yer aldığı da görülecektir.

43 Bu katalogların en önemlisi elbette Brockelmann'ın ilk neşri 1892-1902 yılları arasında gerçekleşen *Geschichte der arabischen Litteratur*'üdür. Brockelmann'ın çalışması dışında çeşitli üniversite kütüphanelerinde yer alan yazmaların listesi müstakil makaleler olarak yayımlanmıştır.

XIX. yüzyılın ilk akademik çalışmalarında da varlığını sürdürmüştür.⁴⁴ Hâkim tonları şiddet, cinsellik, barbarlık temaları olan bu imajın bugün dahi tamamen dolaşımdan çıktığını söylemek mümkün değildir. Üslûpta asıl değişim ise ancak 1980 sonrasında başlayan bir süreç içerisinde aşamalı olarak yaşanmıştır. Bu noktada G. H. A. Juynboll'un 1980 gibi geç bir tarihte oryantalistleri üslûp açısından uyarması hatırlanabilir.⁴⁵

Girişte 1581'de ölen Guillaume Postel'in ilk oryantalist şeklinde nitelenmesi bağlamında oryantalizmin başlangıcı meselesi üzerinde de kısaca durmak gerekmektedir. Bilindiği üzere Edward Said (ö. 2003) "Şarkiyatçılık derken, birbirine bağlı olduğunu düşündüğü birkaç şeyi"⁴⁶ kastettiğini ifade etmektedir. Kesin bir başlangıç noktası belirlemediği⁴⁷ akademik bir faaliyet olarak oryantalizm ile antik Yunan trajedilerine kadar götürdüğü bir düşünme üslûbu olarak örtük oryantalizm⁴⁸ hakkında kısaca bilgi verdikten sonra "daha tarihsel, daha somut" şeklinde nitelediği modern oryantalizmin XVIII. yüzyılın sonunda başladığını ifade eder.⁴⁹ Said ayrıca "Şarkiyatçılıktan söz etmek, yalnız onlara özgü olmasa da, öncelikle İngilizler ve Fransızlara ait bir kültürel girişimden söz etmektir" değerlendirmesinde bulunarak sömürgecilik faaliyetlerinde başı çeken bu ülkelerle oryantalizm arasındaki irtibatı vurgulamaktadır.⁵⁰ Bernard Lewis (ö. 2018) ise Said'in sömürgecilikle arasında kurduğu irtibat nedeniyle oryantalizm için geç bir tarihlendirme yaptığına dikkat çekerek, oryantalizmin

44 Trude Ehlert, "Muhammad (The Image in Mediaeval Popular Texts and in Modern European Literature)", *EP*, 7: 383; Quinn, *The Sum of All Heresies*, 108, 159. Meselâ Aloys Sprenger (ö. 1893) ve ondan etkilenerek Dozy gibi XIX. yüzyıl oryantalistlerinde görülen vahyin, epilepsi veya histeri krizi ile ilişkilendirmesi IX. yüzyıl gibi erken bir dönemde Hristiyan kroniklerinde dile getirilmiştir (Robert G. Hoyland, "Earliest Christian Writings on Muhammad: An Appraisal", *The Biography of Muhammad: The Issue of Sources*, ed. Harald Motzki [Leiden-Boston: Brill, 2000], 276; Christian Muslim Relations, I, 730; Vrolijk, "Arabic Studies", 22, dn. 18). William Muir (ö. 1905), Sprenger ve Dozy'nin kendilerinden önceki dönemin ithamlarını tekrarlamaları hakkında ayrıca bk. Fatma Kızıl, "İnceleme, Araştırma ve Tenkit Dönemi (XVIII. Asır ve Sonrası)", *Hadis El Kitabı* (Ankara: Grafiker, 2016), 180, 192, 196.

45 G. H. A. Juynboll, "İslâm Uleması ile Oryantalistlerin İslâmî Konulara Yaklaşım Farklılığı", çev. Mustafa Ertürk, 35-36. Bu üslûp uyarısının önemli bir nedeni, Juynboll'un oryantalistlerin yazılarının asıl hedef kitlesi olarak müslümanları görmesidir. Meselâ Wansbrough'un (ö. 2002) *Quranic Studies*'ine yazdığı tenkitte de yazarın kullandığı ağır ve ağıdalı dili eleştirmiş ve kitabın asıl kitlesi olan müslümanlara ulaşmasını engelleyeceğini ifade etmiştir (G. H. A. Juynboll, "J. Wansbrough, *Quranic studies. Sources and methods of scriptural interpretation*", 293).

46 Said, *Şarkiyatçılık*, 12 (a.b.ç.).

47 Said, XIX. yüzyıl İslâmiyat araştırmalarının önemli isimlerine nadiren atıfta bulunur (Said, *Şarkiyatçılık*, 28).

48 Said, *Şarkiyatçılık*, 30.

49 Said, *Şarkiyatçılık*, 13, 52, 132, 213.

50 Said, *Şarkiyatçılık*, 13.

XVII. yüzyılda zaten güçlü bir şekilde mevcut olduğunu savunur.⁵¹ Robert Irwin'e göre ise Guillaume Postel'in "öncesinde ciddi bir oryantalist olarak görülebilecek biri yoktur ve oryantalizm ya 16. yüzyılda onunla birlikte başlar ya da başlangıcı bu kadar erken değilse bile 17. yüzyıl başlarından daha geç değildir."⁵² Irwin ayrıca XVII. ve XVIII. yüzyıllarda teşekkül dönemindeki oryantalizmin ağır aksak ilerlediğini ifade eder, hatta XVI. yüzyıl oryantalizmini "ön-oryantalizm" şeklinde niteler.⁵³

Oryantalizmin başlangıcını belirlemeyle ilgili temel problem oryantalizmle ne tür faaliyetlerin kastedildiği konusundaki belirsizliktir.⁵⁴ Kısacası tartışmanın odağında oryantalizm tarifi veya türleri yer almaktadır. Kurulan Arapça kürsüleri, Doğu seyahatleri vasıtasıyla elde edilen yazmaların tercümesi gibi faaliyetler dikkate alındığında Irwin'in oryantalizmin başlangıcının XVII. yüzyıldan daha geç olamayacağı kanaati isabetli görünmektedir. Bununla birlikte oryantalizmin akademik bir faaliyet haline gelmesi diğer bir ifadeyle akademik oryantalizmin başlangıcı daha geçtir.

İslâmiyat çalışmaları bağlamında akademik oryantalizm; Arapça'yı Kitâb-ı Mukaddes çalışmalarının bir parçası olarak yürüten ilâhiyatçılardan⁵⁵ ziyade temel kaynakların edisyon kritiğini yaparak bunlara tarihî tenkit metotlarını uygulayan, önce filolog ardından tarihçi ve mütehassıs oryantalistlerin tedricen laikleşen üniversiteler ve cemiyetler bünyesinde yürüttüğü faaliyetler şeklinde tarif edilebilir. Akademik İslâm araştırmalarının ilk isimlerinin önemli bir kısmı

51 Bernard Lewis, "The Question of Orientalism", *New York Review of Books*, 24 Haziran 1982, <https://www.nybooks.com/articles/1982/06/24/the-question-of-orientalism/> (eriş. tar. 26 Ekim 2017).

52 Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, 12. Wolfgang Behn'in *Index Islamicus* eki olarak hazırladığı çalışmasının 1665 yılından itibaren yazılan -kitaplar dışındaki- çalışmaları ihtiva etmesinin de bu tarihlendirmeyi desteklediği düşünülebilir.

53 Irwin, *Oryantalister ve Düşmanları*, 80, 84. Pier Mattia Tommasino XVI. yüzyılın ikinci yarısı hakkında benzer bir değerlendirmede bulunmaktadır (Pier Mattia Tommasino, *The Venetian Qur'an: A Renaissance Companion to Islam*, çev. Sylvia Notini [Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2018], vii).

54 Söz konusu belirsizliği Said'de de görmek mümkündür. Bernard Lewis'in tenkidine yazdığı cevapta Said, kitabında resmî anlamda oryantalizmin 1312 Viyana Konsili'nde Arapça kürsülerinin kurulması kararıyla başladığını dile getirdiğini belirtir. Buna cevaben Lewis ise oryantalizm Ortaçağ'a kadar geri götürülecekse pekâlâ ilk Kur'an çevirisinin yapıldığı XII. yüzyılın da bir başlangıç kabul edilebileceğini haklı olarak dile getirir (Edward W. Said, "Orientalism: An Exchange," *New York Review of Books*, 12 Ağustos 1982, <https://www.nybooks.com/articles/1982/08/12/orientalism-an-exchange/> [eriş. tar. 26 Ekim 2017]; Lewis, "The Question of Orientalism").

55 Brockelmann, XVII. ve XVIII. yüzyılda oryantalistlerin ilâhiyatla irtibatları nedeniyle nadiren ilmi sonuçlara ulaştıklarını ifade etmektedir (Carl Brockelmann, "Almanya'da Oryantalistik Çalışmalar", çev. Bekir Ezer, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 7/2 [2009]: 160). Daha önce işaret edildiği üzere Arapça'nın ilâhiyattan bağımsız bir disiplin hâline gelmesi Silvestre de Sacy ile başlamıştır.

Arapça profesörleridir ve görev yaptıkları kürsüler de edebiyat fakültelerine bağlıdır.⁵⁶ Ancak dilde derinleşme -ki bu derinleşme sadece Arapça'da değil, Farsça ve Sâmi dillerde de gerçekleşmiştir- sağlandıktan sonra İslâm'ın metinlerinden hareketle incelenmesi mümkün olmuştur. Bu süreçte ilk olarak yazmaların edisyon kritikleri yapılmış ardından bu kaynakların incelenmesi ve tenkidine geçilmiştir. Diğer bir ifadeyle öncelikle birer filolog olan oryantalistler bilhassa İslâm'ın ilk asırlarında Kur'an tarihi, siyer, hadis tarihi, kelâm tarihi gibi sahalardan biri veya birkaçı ile meşgul tarihçi ve uzmanlar hâline gelmişlerdir.⁵⁷

Batı'daki akademik İslâm çalışmaları için yaklaşık olarak 1800-1830 bir başlangıç noktası olarak verilebilir.⁵⁸ Bununla birlikte farklı çalışmalarda Batı'da hadis, İslâm hukuku, Kur'an çalışmaları sahalarının kurucusu olarak sırasıyla Ignaz Goldziher (ö. 1921),⁵⁹ Christian Snouck-Hurgronje (ö. 1936) ve Theodor Nöldeke (ö. 1930) gibi isimlerin verildiği görülmektedir. İlk eserlerini XIX. yüzyılın ikinci yarısında veren bu isimler ihtisaslaşmanın başladığı dönemi göstermektedir. Fakat sayılan oryantalistler, Heinrich L. Fleischer (ö. 1888), Theodorus Willem

56 Elbette bu genellemenin istisnaları da vardır. Meselâ Dozy, Leiden Üniversitesi'nin Arapça ve Doğu Dilleri değil, tarih bölümünde görev yapmıştır (J. Burgman, "Dozy, A Scholarly Life According to Plan", 62).

57 Meselâ, ilk nesil Yahudi-Alman oryantalistlerden Gustav Weil'in Hz. Peygamber'in hayatı hakkındaki kitabı *Mohammed der Prophet*'in girişinde (Stuttgart 1843) kendi döneminin filolog oryantalistlerini, tarihçi bakış açısından uzak olmakla tenkit etmesi bu geçişin başladığına işaret etmektedir (Johnston-Bloom, "Gustav Weil's *Koranforschung*", 105).

58 Martin Kramer, "The Jewish Discovery of Islam" <http://martinkramer.org/sandbox/reader/archives/the-jewish-discovery-of-islam/> (16 Nisan 2017); Susannah Heschel, "Orientalist Triangulations: Jewish Scholarship on Islam as a Response to Christian Europe", *The Muslim Reception of European Orientalism: Reversing the Gaze*, ed. Susannah Heschel ve Umar Ryad (London: Routledge, 2019), 155; a.mlf., "The Rise of Imperialism", 62, 63, 68. Kramer ve Heschel'in yanı sıra yakın zamanda konu üzerine yazan çok sayıda araştırmacıya göre bu dönem aynı zamanda İslâm araştırmalarında bilhassa Alman Üniversitelerinde etkin yahudi oryantalist geleneğin başlangıcıdır ve bu geleneğin başında *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen?* (Bonn 1833) isimli çalışmasıyla Abraham Geiger (ö. 1874) yer almaktadır. Geiger aynı zamanda Hz. Peygamber'in hayatına dair akademik oryantalizmin ilk eserini veren Gustav Weil'in Heilberg Üniversitesi'nden sınıf arkadaşıdır.

59 *Die Zähriten: ihr Lehrsystem und ihre Geschichte* Beitrag zur Geschichte der muhammedanischen Theologie (Liebzig 1884) dikkate alındığında Goldziher pekâlâ Snouck-Hurgronje ile birlikte Batı'da hukuk çalışmalarının kurucusu olarak nitelenebilir (bk. J. Brugman, "Snouck Hurgronje's Study of Islamic Law", *Leiden Oriental Collection 1850-1940*, ed. Willem Otterspeer, Leiden: E. J. Brill, 1989, 93). Hatta Schacht, Goldziher ve Snouck-Hurgronje'yü modern Batılı İslâm araştırmalarının kurucusu kabul ederken, yine Léon Buskens de iki oryantalisti Batı'da akademik İslâm araştırmalarının başlatıcısı kabul etmektedir (Joseph Schacht, "Christiaan Snouck Hurgronje", *Der Islam*, 24 [1937], 191; Léon Buskens, "Introduction", *Islamic Studies in the Twenty-first Century: Transformations and Continuities*, ed. Léon Buskens ve Annemarie van Sandwijk [Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016], 12).

J. Juynboll (ö. 1861), Gustav Weil (ö. 1889), Abraham Geiger (ö. 1874), Aloys Sprenger (ö. 1893), William Muir (ö. 1905), Reinhart Dozy, Alfred von Kremer (ö. 1889), Michael Jan de Goeje (ö. 1909) gibi oryantalistlerin Batı'da akademik İslâm araştırmalarına katkıları dikkate alınmaksızın değerlendirilemez. Bilâkis bu oryantalistler, bugün oryantalist paradigmayı anlamak üzere kendisine başvurulacak ilk nesli teşkil eder ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında mütehasşıs oryantalistlerin çalışmaları, bu nesille doğrudan ve/veya eserler vasıtasıyla gerçekleşen hoca-talebe⁶⁰ ilişkileri ve kişisel irtibatlarının ürünüdür. Dolayısıyla, XIX. yüzyılın ilk yıllarında başlayan süreç neticesinde İslâmiyat araştırmalarının ilk mütehasşısı eserlerini XIX. yüzyılın ikinci yarısında vermiştir⁶¹ ve daha önceki asırlarda yapılan çalışmalar dikkate alınmadığında dahi bugün için yaklaşık iki yüzyıllık bir birikim söz konusudur.⁶²

Akademik İslâm çalışmalarının başladığı tarih, bu çalışmalar hakkında değer hükmü verirken de etkili olacaktır. Zira XIX. yüzyıl Avrupa düşüncesi, sömürgecilik, ırkçılık ve pozitivizm kavramları göz ardı edilerek anlaşılamaz. Dünyanın yaklaşık yüzde sekseninin Batı tarafından idare edildiği XIX. yüzyılın başında Avrupa'nın gündemindeki asıl mesele, yeni kurulan sömürgelerde müslümanların idaresiydi.⁶³ Dolayısıyla eğer oryantalizm Edward Said'in yaptığı

60 Meselâ Dozy, de Goeje'nin, de Goeje ise Snouck-Hurgronje'nin hocasıdır. Quinn, oryantalistler arasındaki hoca-talebe ağını "silsile"ye benzetmektedir. Bk. Quinn, *The Sum of All Heresies*, 131. XIX. yüzyılın ilk yarısında oryantalistlerin Almanca ve Fransızca başta olmak üzere birden fazla Batı diline hâkimiyetleri, aralarındaki irtibatları kolaylaştırmış, uluslararası projeleri de mümkün kılmıştır. İtalyan oryantalist, Roberto Tottoli bugün oryantalistlerin bu yetkinlikten çoğu kez mahrum olduklarına dikkat çekmektedir (<https://iqsaweb.wordpress.com/2018/11/05/review-of-quranic-research-vol-4-no-10-2018/> [eriş. tar. 11 Kasım 2018])

61 Stephen Humphreys bu dönemi "kahramanlar çağı" şeklinde nitelemektedir (R. Stephen Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi: Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, çev. Murteza Bedir, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004, 28). "1780'den bu yana hüküm süren 'akademik oryantalizm'" şeklindeki ifadesinde görüldüğü üzere Ahmet Tahir Dayhan akademik oryantalizmin başlangıcını XVIII. yüzyılın sonuna tarihlendirmektedir. (Ahmet Tahir Dayhan, "İstişrak ile İstişhad Edilir mi? -Eleştirel Bir Bakış-", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 5/2 [2007]: 45). Bununla birlikte makalesinin devamında hadis çalışmalarına yoğunlaşan Dayhan'ın örnek olarak ele aldığı isimler daha ziyade XIX. yüzyılda eser vermiş oryantalistlerdir.

62 Ayrıca bk. Fatma Kızıl, "Siret ya da Sünnet: Oryantalistler Tarafından Çizilen Sınırlar", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 13/2 (2015): 15. Batı'daki hadis çalışmalarının ve daha sonrasında modern tartışmaların türedi bir gelişme olarak tahfifi, genellikle başvuru bir tenkit yöntemidir. Elbette İslâm geleneğine nisbetle çok yeni iki yaklaşım söz konusuysa da neredeyse iki asırlık bir birikimin bizatihi 'yeni' olmadığını teslim etmek gerekmektedir. Bilhassa akademik oryantalizmin kendi içerisinde büyük oranda tutarlı bir geleneği mevcuttur. Bu nedenle, tahfiften ziyade muhatapların ciddiye alındığı esaslı bir tenkide yönelme ihtiyacı görmezden gelinmemelidir.

63 Carl Cavanagh Hodge (ed.), "Introduction", *Encyclopedia of the Age of Imperialism: 1800-1914*, I-II, Westport: Greenwood Press 2008, I, xxxv. Bu meselenin, sömürgeler bağımsızlığını elde etse de, Avrupa'nın gündeminden hiçbir zaman düşmediği

gibi “jeopolitik bilincin araştırma metinlerine dağılımı”⁶⁴ şeklinde tarif edilirse Batı’da İslâm ve hadis araştırmalarının başladığı XIX. yüzyılın, oryantalistlerin metinleri böyle bir ‘jeopolitik bilinçle’ ele aldıkları döneme tekabül ettiği göz önünde bulundurulmalıdır.⁶⁵ Özetle, bilhassa XIX. yüzyılda kendi çıkarları, tarihî tecrübesi, dünya görüşü ve değerlerini merkeze alan, bunları norm kabul ederek İslâm tarihi ve literatürünü bu norma göre inceleyen bir akademik faaliyet söz konusudur ve bu nedenle Avrupamerkezci bakış açısı oryantalizmin ayrılmaz bir parçasını teşkil etmektedir. Bu bakış açısı ile irtibatlı olarak ırkçı teorilerin hemen her araştırma alanına sirayet ettiği görülmektedir. Öyle ki, karşılaştırmalı filoloji gibi tamamen objektif kriterlerden hareket etmesi beklenen bir sahada dahi dillerden hareketle bu dilleri konuşan ırklar hakkında özcü genellemeler yapılmıştır.⁶⁶ XIX. yüzyıl Avrupa düşüncesinin vurgulanması gereken bir diğer özelliği de pozitivizmin hâkimiyetidir. Bilhassa XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ağırlığını hissettiren bu yaklaşım, bilhassa mucize ve vahiy gibi kavramlara başvurmaksızın anlamının güç olduğu İslâm dininin tarihini inceleyen oryantalistleri de etkilemiştir.⁶⁷ Söz konusu durum kaçınılmaz olarak hadis tarihlendirmelerinde de kendini gösterecektir.⁶⁸

Akademik oryantalizm bağlamında oryantalist cemiyetler, bu cemiyetler tarafından çıkarılan dergiler ve ardından tertip edilen kongrelerin kurumsallaşmaya katkısından bahsetmek gerekir.⁶⁹ Bu cemiyetlerden 1821’de Paris’te kurulan Société Asiatique, 1822’de yayın hayatına başlayan ve

söylenebilir (bk. Léon Buskens, “Introduction”, *Islamic Studies in the Twenty-first Century*, 11). Müslümanların idaresi meselesi sömürgecilerin işgal ettikleri bölgelerin hukukunu öğrenmelerini gerektirmiş, bu noktada oryantalistler devreye girmiştir.

64 Said, *Şarkiyatçılık*, 21.

65 Birçok oryantalistin sömürgecilerle birlikte çalıştığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra söz konusu jeopolitik bilinç, de Goeje gibi sömürgelerde görev almayan oryantalistleri dahi etkilemiştir (Vrolijk, “Arabic Studies”, 19). Benzer bir değerlendirme daha ziyade metinlerle meşgul Alman oryantalizmi için de yapılabilir. Bununla birlikte Alman oryantalistlerin sömürgecilerle irtibatının İngiliz ve Fransızlar kadar güçlü olmaması ve bunun İslâmiyat araştırmaları açısından sonuçları hakkında bk. Kızıl, “Türkiye’de Hadis Araştırmaları ve Oryantalizm”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11/21 (2013): 313, dn. 56; Heschel, “The Rise of Imperialism”, 63, 66, 67.

66 Bunun elbette akla gelen ilk örneği Ernest Renan (ö. 1892) ise de Dozy’nin Araplar, Farslar hatta Amerika yerlileri hakkında zaman zaman dilleri ile irtibatlandığı ırkçı değerlendirmeleri de örnek olarak verilebilir (Brugman, “Dozy”, 73-75). Said’in karşılaştırmalı filoloji bağlamında, karşılaştırmanın betimleyici olmaktan ziyade değer yüklü olması hakkındaki yorumu için bk. Said, *Şarkiyatçılık*, 160.

67 Bk. Fred M. Donner, *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing* (Princeton: The Darwin Press, 1998), 9; Vrolijk, “Arabic Studies”, 15.

68 Vahiy ve gayr-i metlûv vahiy kavramlarının reddinin hadis tarihlendirmelerine etkisi hakkında bk. Fatma Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2013, 38-40.

69 Yücel Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, İstanbul: Küre Yayınları, 2006, 105.

yayınlanmaya devam eden *Journal Asiatique*'i çıkarmaya başlamıştır.⁷⁰ Londra'da 1823'de kurulan Royal Asiatic Society'nin 1834'de yayımlamaya başladığı dergi, *Journal of the Royal Asiatic Society* ismiyle, yine sırasıyla Amerika (1842) ve Almanya'da (1854) kurulan derneklerin çıkardığı dergiler *Journal of American Oriental Society* (JAOS) (1843) ile *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* (ZDMG) (1847) bugün de yayımlanmaktadır.⁷¹ Sayıları çoğunlukla büyük bir cilt halinde yayımlanan ve İslâm medeniyeti dışındaki Doğu medeniyetleri hakkında da çok sayıda çalışmaya yer veren bu dergiler söz konusu dönemde oryantalistlerin ilgi alanının genişliği ve çalışmaların kapsamı hakkında bilgi vermektedir.⁷²

Sadece İslâmiyat alanı değil oryantalizmin diğer ihtisas sahalarında çalışmaları olan oryantalistleri bir araya getiren kongrelerin ilki 1873'de Paris'te International Congress of Orientalists (ICO) (Uluslararası Oryantalistler Kongresi) ismiyle düzenlenmiştir. 1976'da Meksika'da ve 1983'de Tokyo'da düzenlenen otuz ve otuz birinci kongrelerde ise International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa ismi kullanılmıştır. Otuz ikincisi 1986'da Hamburg'da toplanan kongre, bu tarihten itibaren International Congress for Asian and North African Studies (ICANAS) ismiyle faaliyetine devam etmektedir.⁷³

Kongrelerin yanı sıra aralarındaki kişisel irtibatlar, ortak eğitim kurumları, projeler ve kütüphanelerle Batı'da İslâm araştırmaları başlangıcından itibaren sınırları aşan bir faaliyet olmuşsa da oryantalistleri eğitimlerini aldıkları ve

70 Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 105 vd.

71 Oryantalistlerin çıkardığı ilk süreli yayın ise Viyana'da 1809-1822 yılları arasında yayımlanan *Fundgraben des Orients* dergisidir (Said, *Şarkiyatçılık*, 53; Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 104).

72 Almanya'da Arap filolojisi çalışmalarının kurucusu Heinrich Fleischer'in (ö. 1888) Leipzig Üniversitesi'nde danışmanlığında bitirilen yüz otuz bir doktora tezi, akademik İslâm araştırmalarının kısa sürede aldığı mesafeyi göstermektedir (Susanna Heschel, "German Jewish Scholarship on Islam as a Tool for De-Orientalizing Judaism", *New German Critique*, 39/3 [2012]: 97). Elbette bahsedilen doktora tezlerinin bugünküler gibi hacimli ve nitelikli olması beklenmemelidir. Goldziher de doktorasını Fleischer'in danışmanlığında tamamlamıştır. Nitekim Fleischer'den "muhterem hocam" şeklinde bahseder (Ignaz Goldziher, *The Zāhiris: Their Doctrine and their History, A Contribution to the History of Islamic Theology*, çev. Wolfgang Behn, Leiden: Brill, 2008, xvi).

73 Bu kongreler, ilk kez 1905'de Cezayir'de düzenlenen kongre ile Avrupa dışına çıkmış, yirmi ikinci kongre ise 1951 yılında İstanbul'da düzenlenmiştir. 640 kişinin katıldığı bu kongrenin başkanlığını Zeki Velidi Togan (ö. 1970) yürütmüş, Louis Massignon (ö. 1962), Hamilton Gibb (ö. 1971), Alfred Guillaume (ö. 1965) ve Hellmut Ritter (ö. 1971) oturum başkanlığı yapmış, J. Hendrik Kramers (ö. 1951), Joseph Schacht (ö. 1969), Robert Brunschvig (ö. 1990) ve S. D. Goitein (ö. 1985) birer tebliğ sunmuştur. Kongre hakkında ayrıca bk. Zeki Velidi Togan, "XXII. Beynelmîlel Müsteşrikler Kongresinin Mesaisi ve İslâm Tetkikleri", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1/1-4 (1953): 1-38; Kızıl, "Türkiye'de Hadis Araştırmaları ve Oryantalizm", 314.

eserlerinin çoğunluğunu yazdıkları diller esas alınarak⁷⁴ Alman, Hollandalı, İngiliz ve Fransız oryantalistler şeklinde tasnif etmek mümkündür.⁷⁵ Zira oryantalistler eğitimlerini aldıkları dil vasıtasıyla o dili kullanan toplumun değerlerini ve dünya görüşünü de tevarüs etmiş, o dilin kavramlarıyla düşünerek çalışmalarını kaleme almışlardır. Dolayısıyla, eğitim dilinin düşünceye sirayetini reddetmek mümkün değildir.⁷⁶ Oryantalistlerin eğitimlerini aldıkları ve eserlerinin çoğunluğunu yazdıkları dillere göre belirlenen ekoller içerisinde öncelikle Fransa ve Hollanda İslâm araştırmalarında önemli birer merkez hâline gelmiştir.⁷⁷

Fransa, Goldziher'in "kendi döneminde Avrupa'nın Müslüman Doğu hakkındaki bilgisinin tecessüm etmiş hâli"⁷⁸ şeklinde övdüğü ve neredeyse bütün Avrupa ülkelerinden gelen oryantalistlere⁷⁹ hocalık yapan, Batı'da Arap dili bilimini Brockelmann'ın deyiimiyle "yeniden yaratan"⁸⁰ Silvestre de Sacy'nin (ö.

74 Sadece eserlerini verdikleri dili dikkate almak meselâ Hollanda'da eğitim gören ve bu ülkede akademik faaliyetlerine devam eden fakat önemli eserlerini Fransızca yazan Dozy'yi Fransız oryantalistler arasında saymayı gerektirirdi. "Eserlerinin çoğunluğunu yazdıkları" yerine "en önemli eserlerini yazdıkları diller" ifadesini kullanmayı engelleyen ise Joseph Schacht (ö. 1969) olmuştur. Zira Schacht eserlerinin çoğunluğunu Almanca kaleme almışsa da en önemli eseri *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*'i (Oxford 1950) İngilizce yazmıştır. Bilindiği üzere Schacht, Nazizm'e tepki olarak 1934'de Almanya'dan ayrılmasından kısa süre sonra Almanca konuşmayı ve yazmayı bırakmıştır (George F. Hourani, "Joseph Schacht, 1902-69", *Journal of the American Oriental Society*, 90/2 [1970]: 164; Jeanette Wakin, "Additum: Joseph Schacht, 1902-69", *Journal of the American Oriental Society*, 90/2 [1970]: 168). Bu kararında kendisini İslâm hukuku çalışmalarına yönlendiren hocası, Nazi rejimine muhalefeti bilinen Gotthelf Bergsträsser'in (ö. 1933) şüpheli ölümünün etkili olduğu da ifade edilmektedir.

75 Oryantalizmi bu tür bir tasnifle inceleyen çalışma için bk. Fatma Kızıl, "İnceleme, Araştırma ve Tenkit Dönemi", *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türkan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 173-222. Leiden ve Paris'in etkisi için ayrıca bk. Bulut, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, 114. Eğitim ve yazın dili değil de bugünkü ulus devletlere göre yapılan bir tasnif çok faydalı olmayacaktır. Nitekim *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nde, Sprenger ve Alfred von Kremer gibi oryantalistler hem "Almaya'da İslâm Araştırmaları" başlığı altında hem de Avusturya'daki İslâm araştırmaları hakkında bilgi veren kısımda ele alınmış, Joseph Schacht'tan ise "Alman müsteşrik" şeklinde bahsedilmiştir (Rıza Kurtuluş, "Almanya [Almanya'da İslâm Araştırmaları]", *DİA*, 2: 523; Davut Dursun, "Avusturya [İslâm Araştırmaları]", *DİA*, 4: 180).

76 Dil-epistemik cemaat irtibatı hakkında krş. Hüsamettin Arslan, *Epistemik Cemaat: Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2007, 35-36, 101, 102. Ayrıca bir sosyalizasyon süreci olarak eğitim ve epistemik cemaat irtibatı, eğitimle epistemik cemaatin düşünme tarzının aktarımının sağlaması hakkında da bk. Arslan, *Epistemik Cemaat*, 110-114

77 Daha önce, XVI. yüzyılda Guillaume Postel'in Arapça öğrenimine katkısı da hatırlanabilir.

78 Goldziher, *The Zāhiris*, 1.

79 Gustav Flügel (ö. 1870), Heinrich Fleischer, Gustave Weil ve Amerikalı oryantalist Edward Salisbury (ö. 1901) Fransa'da Silvestre de Sacy'den istifade etmiş isimlerden yalnızca birkaçıdır.

80 Brockelmann, "Almanya'da Oryantalistik Çalışmalar", 161. Johann Fück'e göre de

1838) başında bulunduğu Arapça dil kürsüsü nedeniyle bir merkez olma vasfını edinmiştir. Daha sonraki aşamada Fransa'da İslâmiyat sahasındaki araştırmaların bilhassa Kuzey Afrika ve teşekkül sonrası İslâm tarihine yoğunlaştığını söylemek mümkündür. Hollanda ise İslâm araştırmalarında öne çıkan ve bugün de faaliyetini sürdüren Leiden Üniversitesi ve üniversiteye bağlı çok önemli Arapça yazmaları ihtiva eden kütüphanesiyle, birçok oryantalisti bir araya getirmiş, bu kurumlar vasıtasıyla yetiştirdiği oryantalistlerle Batı'da akademik İslâmiyat araştırmaları geleneğinin teşekkülünde önemli bir rol üstlenmiştir.⁸¹ Bugün üçüncü edisyonu neşredilen *The Encyclopaedia of Islam* oryantalistlerin diğer birçok çalışması gibi çok uluslu bir proje olmakla birlikte Brill Yayınevi tarafından yayımlanmıştır. Yine Brill tarafından yayımlanan Hollandalı oryantalist Arent Jan Wensinck'in (ö. 1939) başlattığı ve birçok ülkeden oryantalistin⁸² son cildinin 1969'da, fihristlerin ise 1988'de yayımlanması ile tamamladığı *Concordance et Indices de la Tradition Musulmane* (I-VIII) da yakın zamana kadar hadis çalışmaları için vazgeçilmez bir kaynak görevi üstlenmiştir. *Concordance* projesine 1961'de dâhil olan ve Türkiye'de de çalışmalarıyla tanınan G. H. A. Juynboll (ö. 2010) Hollanda'da yakın dönemdeki hadis çalışmalarından bahsederken unutulmaması gereken en önemli isimdir.⁸³

Hollanda ve Fransa'nın önemli rolüne rağmen Batı'da akademik İslâm ve özelde hadis araştırmalarına en önemli katkıları yapan oryantalistler arasında Almanlar ön plana çıkmış, tarihî tenkid başta olmak üzere Kitâb-ı Mukaddes tenkidi şemsiyesi altına giren XVIII. ve XIX. yüzyıla hâkim Aydınlanma değerlerinin ürünü⁸⁴ çeşitli yöntemler kaynaklara ilk kez bu oryantalistler tarafından uygulanmıştır.⁸⁵ Alman oryantalistler arasında İslâm kaynakları ve hadislerle yaklaşımlarında daha az şüpheli bir damar başlangıçtan itibaren mevcut olmuştur. Nitekim aşağıda kendileri hakkında bilgi verilecek mutavassıt oryantalistler bu çizginin bir neticesi olarak değerlendirilebilir. İslâmiyat sahasında önemli bir kısmı yahudi⁸⁶ olan çok sayıda oryantalist yetiştiren Alman

Sacy'nin asıl başarısı, Arapça'yı ilâhiyattan bağımsız bir araştırma disiplini hâline getirmesidir (Ursula Wokoeck, *German Orientalism: The Study of Middle East and Islam from 1800 to 1945* [Londra-New York: Routledge, 2009], 87).

81 Buskens, "Introduciton", 12.

82 Muhammed Fuâd Abdülbâki'nin (ö. 1968) katkısı da unutulmamalıdır.

83 Bk. Fatma Kızıl, "Juynboll, Gualtherus Hendrik Albert", <https://islamansiklopedisi.org.tr/juynboll-gualtherus-hendrik-albert> (eriş. tar. 12 Mart 2019).

84 Bk. Reinhard G. Kratz, "Eyes and Spectacles: Wellhausen's Method of Higher Criticism", *Journal of Theological Studies*, 60/2 (2009): 386.

85 Fakat bu, ne bütün yöntemlerin İslâm kaynaklarına uygulandığı ne de uygulananların aynı şekilde transfer edildiği anlamına gelmemektedir. Konu ile ilgili "İsnad Tenkidinin Yetersizliği ve Metin Tenkidinin İhmal Edildiği İddiası" başlığı altında bilgi verilecektir.

86 1933 yılında, Doğu Dilleri Kürsülerinin yüzde yirmi beşinin yahudi oryantalistlerden müteşekkil olması hakkında bk. Heschel, "The Rise of Imperialism", 84. Daha önce bahsedilen Fleischer'in danışmanlığında bitirilen yüz otuz bir doktora tezinin elli

oryantalist geleneğin hadis sahasındaki en önemli isimleri arasında ise başta Ignaz Goldziher, Joseph Schacht (ö. 1969) olmak üzere Türkçe'ye de çalışmaları tercüme edilen muasır Batılı araştırmacılar Josef van Ess,⁸⁷ Harald Motzki (ö. 2019), Gregor Schoeler ve Andreas Görke sayılmalıdır. Bu isimler arasında akademik İslâm ve hadis araştırmaları söz konusu olduğunda oryantalist paradigmanın bugünkü şeklini almasında, Ignaz Goldziher ve Joseph Schacht en etkili iki isim olmuştur. Kendilerinden sonra hadis, siyer ve fıkıh ilimleri başta olmak üzere İslâmiyat sahasında yazan her oryantalist kendilerine atıf yapmış, onların görüşlerinden değişen boyutlarda ama mutlaka etkilenmiştir.

Goldziher, haklı olarak Batı'da akademik hadis çalışmalarının başlangıcı kabul edilen *Muhammedanische Studien*'inin (I-II, Halle 1889-90) ikinci cildinden önce 1884'te yayımlanan *Die Zâhiriten* isimli çalışmasında bilhassa bâb başlıklarında *Sahîh-i Buhârî* nüshalarının farklılıkları gibi çeşitli teknik meselelere kısaca değinmesinin yanı sıra ele aldığı konuları *Sahîhayn*'dan birçok örnek üzerinden tartışmış, bu kadar geniş çapta hadis kullanımı açısından oryantalistler arasında bir ilk olmuştur. Kendi dönemine kadar İslâmî ilimler sahasında neşredilmiş hemen her kaynak ve çok sayıda yazmadan istifade ettiği anlaşılan Goldziher'in, değindiği hadis meselelerinin çeşitliliği bakımından da Batı'da hadis çalışmalarının ilk ismi kabul edilmesi yerindedir. Tam bir belirleme yapmadığı sınırlı sayıda rivayet hariç hadislerin İslâm tarihinin ilk iki asırdaki gelişmelerin ürünü olduğu şeklindeki görüşüyle Batı'da hadis literatürüne bakışı temelden değiştirmiş, müslümanların muteber kabul ettiği kaynaklardaki hadislerin bu özelliği taşımadığını iddia etmiştir.⁸⁸ Goldziher için İslâm, inanç ve ibadet esasları itibarıyla zaman içinde tekâmül eden bir dindir ve dolayısıyla bu

bir tanesi yahudi öğrenciler tarafından kaleme alınmıştır (Heschel, "Orientalist Triangulations", 155). Makalede, Alman oryantalistlerin arasındaki çok sayıda yahudi oryantalistin bulunduğu ifade edilmesi, XIX. yüzyılın ilk yarısında birçoğunun küçük yaştan itibaren "yeşiva" adı verilen dinî okullarda eğitim almaları, şifahî rivayet ve dinî hukuk gibi kavramların kültürlerinin bir parçası olması ve oryantalist paradigma içerisinde yer almalarına rağmen bizzat XIX. yüzyıl oryantalizminin ırkçı söylemine maruz kalmaları (anti-semitizm) ve üniversitelerde görev almak da dâhil birçok haklarının dinî kimlikleri nedeniyle ellerinden alınmasının çalışmaları üzerindeki muhtemel etkileri üzerine düşünülmesini sağlamaktır ki Batı'da yahudi-Alman oryantalist geleneği inceleyen birçok çalışma bu hususların üzerinde durmaktadır.

87 Şimdiden klasikleşmiş en önemli çalışması *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra* (I-VI, Berlin 1991-1997) İngilizce'ye çevrilmiş (I-V, 2016-2019) ve bu çeviri Brill Yayınları tarafından bir veri tabanı hâlinde kullanıma açılmıştır (<https://referenceworks.brillonline.com/browse/theology-and-society-online> [eriş. tar. 14 Mart 2019]).

88 Goldziher'in görüşlerinin, Batı'da hadisin yanı sıra İslâmî ilimler araştırmalarının temellerini oluşturması hakkında bk. Lawrence I. Conrad, "The Dervish's Disciple: On the Personality and Intellectual Milieu of the Young Ignaz Goldziher", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 2 (1990): 225.

tekâmül hadislerde ifadesini bulmuştur. Onun hadisleri hicrî ilk iki asırdaki dinî, tarihî ve sosyal gelişmelerin bir neticesi⁸⁹ kabul eden temel tezi, hadislerin ortaya çıktığı dönemleri belirleme yani tarihlendirme meselesinin ortaya çıkışına neden olmuştur. Ondan önce hadislerin önemli bir kısmını uydurma kabul etmekle birlikte hadis tenkidinin başlangıcı, isnad kullanımı gibi klasik literatürdeki bilgileri genel hatlarıyla kabul eden ilk oryantalistlerin aksine, Goldziher sonrası bu bilgilerin tamamı şüpheli görülmüştür.

Muhammedanische Studien'den altmış yıl sonra yayımladığı *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford 1950) adlı kitabında Schacht ise merfû ahkâm hadislerinin tamamının, siyerle ilgili haberlerin de önemli bir kısmının sıhhatini reddedecektir. Böylece Goldziher'in çalışmalarından sonra bir öncül olarak benimsenmeye başlanan aksi ispat edilene kadar hadisleri uydurma kabul etme ilkesinin Batı'da yerleşik bir kaide hâline gelmesini sağlamıştır.⁹⁰ Bu ilkenin yerleşik hâle gelmesinin neticesi ise Batı'da bir hadisin uydurma olduğunu değil de otantik veya sahih⁹¹ olduğunu öne sürenlerin iddialarını ispat etmelerinin beklenir hâle gelmesi, dolayısıyla sıhhat tartışmalarında dengenin şüphecilerin lehine değişmesidir. Schacht'la muasır ve ondan sonra gelen birçok oryantalist görüşlerini tenkit etmişse de çizdiği genel çerçeve reddedilmemiş, üstelik görüşleri oryantalist paradigma içerisinde revizyonist çizginin ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

İngiliz oryantalistlerin öncelikle bahsedilmesi gereken özellikleri ise henüz XVII. yüzyıldan itibaren misyonerlik faaliyetleriyle meşguliyetleri ve bilhassa siyer sahasındaki çalışmalarıyla tanınan William Muir, David Margoliouth (ö. 1940), Alfred Guillaume (ö. 1965), James Robson (ö. 1981), Montgomery Watt (ö. 2006) gibi isimlerden müteşekkil bir oryantalist çizginin mevcudiyetidir. 1977 sonrası kaynaklara aşırı şüpheci yaklaşan revizyonistlerden John Wansbrough (ö. 2002) ve Michael Cook School of Oriental and African Studies'te (SOAS) uzun süre görev yapmış, Patricia Crone (ö. 2015) da doktorasını Bernard Lewis'in danışmanlığında⁹² bu kurumda tamamlamış ve 1997'de Amerika'ya gidene kadar akademik kariyerine İngiltere'de devam etmiştir.

89 Ignaz Goldziher, *Muslim Studies*, 2 cilt, ed. S. M. Stern, çev. C. R. Barber ve S. M. Stern (Albany: State University of New York Press, 1977), 2: 19.

90 Schacht'ın oryantalist paradigmadaki etkisi hakkında bk. Kızıl, *Müşterek Râvî*, 66-71. Bu görüşe itiraz ederek haberlerin aksi ispat edilene kadar doğru bilgi verdiği ilkesinden hareket etmek gerektiği görüşündeki oryantalistler bulunmakla birlikte azınlıkta kalmışlar ve Schacht etkisi nedeniyle genellikle "hukukî rivayetler dışındakiler" gibi kayıtlamalar yapmak zorunda kalmışlardır.

91 "Otantik" ve "sahih" terimlerinin aynı anlama gelmemesi hakkında bk. Kızıl, *Müşterek Râvî*, 23 vd. Bu konuda ileride "Siyer-Megâzi ve Hadis Literatürü Kaynaklarında Yer Alan Haberlerin Güvenilirlik Sorunu ve Otantik Öz Anlayışı" başlığı altında, otantik öz bağlamında daha fazla bilgi verilecektir.

92 Lewis, Cook'un da hocasıdır.

Oryantalistlerin yukarıdaki gibi ülkelere göre yapılan tasnifinin yanı sıra kaynak kullanımları ve bu kaynaklar hakkındaki genel tavırları, takip ettikleri metotlar ve ulaştıkları sonuçlar gibi ölçütler dikkate alınarak belirlenebilecek temel eğilimlerine göre bir tasnif de mümkündür. Aşağıda bu tasnif hakkında bilgi verilecektir.

A. Oryantalist Paradigma İçerisinde Ana Eğilimler

Oryantalistlerin, temel eğilimlerine göre tasnifiyle ilgili netleştirilmesi gereken yön, bu temel eğilimlerin oryantalist paradigmanın sınırları içinde var olması, dolayısıyla aralarındaki farklılıklara rağmen ortak bir öncüller kümesine dayanmalarındır. Söz konusu eğilimleri içine alan bir paradigmadan/gelenekten bahsedilmesini; hâlâ üniversitelerde ilgili bölümlerde okutulan, XIX. yüzyılda kaleme alınmış kendi klasikleri ve ders kitaplarının (textbook) mevcudiyeti;⁹³ oryantalistler arasında daha önce işaret edilen kurumlar, hoca-talebe ilişkileri, seyahat ve yazışmalarla oluşmuş irtibatlar; karşılıklı atıf örgüsü;⁹⁴ ortak standart ve öncüller, çoğu zaman değer ve inançlar; terminoloji birliği⁹⁵ ve süreklilik⁹⁶ mümkün kılmaktadır. Neticede, Batı'da hadis çalışmaları açısından bir gelenek⁹⁷ veya 'epistemik cemaat' teşekkül etmiştir ve hangi gruba dâhil edilirse edilsin bütün oryantalistler bu epistemik cemaatin mensubu olarak kaynakları değerlendirmektedir.⁹⁸ Bu epistemik cemaat içerisinde öncüller,

93 Ders kitaplarının epistemik cemaatin oluşumundaki etkisi hakkında bk. Arslan, *Epistemik Cemaat*, 114-117. Dale F. Eckelamn 1964 yılında McGill Üniversitesi'nde girdiği ilk İslâm Tarihi dersinde kendilerine temel metinlerin Nöldeke, Goldziher gibi oryantalistler tarafından yazıldığı ve onlara düşenin sadece şerh ve tashihten ibaret olduğunu söylediğini aktarır (Dale F. Eckelamn, "The Underneath of Academic Life: Gudrun Krämer and Islamic Studies Today", *Ways of Knowing Muslim Cultures and Societies Studies in Honour of Gudrun Krämer*, ed. Bettina Gräf v.dğr. [Leiden: Brill, 2018], xxvi vd.).

94 Krş. Said, *Şarkiyatçılık*, 32; Arslan, *Epistemik Cemaat*, 131-132.

95 Arslan, *Epistemik Cemaat*, 2, 105.

96 Sonraki oryantalistler, seleflerinin iddialarını muhtemel nihaî sonuçlarına götürmelerinin yanı sıra (Kızıl, *Müşterek Râvi*, 57-63), oryantalist geleneğin başındaki herhangi bir ismin eserinde kısaca dile getirdiği bir iddiayı müstakil çalışmalarda ele almışlardır.

97 Geleneğin dinî yönü ağır basmakla birlikte isabetli bir tanımı için bk. Daniel W. Brown, *Rethinking Tradition in Modern Islamic World*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 1 vd. Oryantalistler bir dinî topluluk olmasa da başlangıçta hem ortaçağ Hristiyanlarının İslâm algısının tevarüs edilmesi açısından hem de sonraki dönemde yahudi ve hristiyan bugün için de seküler olma ile ilgili aşağı yukarı ortak bir yaklaşımları olması açısından çok serbest anlamda bir dinî topluluktan bahsedilebilir.

98 Said, oryantalizmin bir epistemik cemaat olarak nasıl işlediğini güzel bir şekilde özetler (Said, *Şarkiyatçılık*, 214). Wael b. Hallaq, oryantalizmi kendini tekrar tekrar üreten, kapalı epistemolojik bir ağ şeklinde niteler (Wael b. Hallaq, "The Quest for Origins or Doctrine? Islamic Legal Studies as Colonialist Discourse", *UCLA Journal of Islamic and Near Eastern Law*, 2/1 [2002-2003]: 30) ve bunu bir tenkit olarak dile getirir. Fakat benim kanaatim oryantalist geleneğin öncülleri, yöntemleri, iddiaları

yöntemler ve bu yöntemlerle ulaşılan genel sonuçlar/tarihlendirmeler dikkate alınarak şüpheci, revizyonistler ve mutavassıtlar şeklinde üç temel eğilim belirlenebilir.⁹⁹ Bununla birlikte aynı eğilime sahip iki şüpheci, mutavassıt veya revizyonist oryantalistin kendi içindeki farklılıkların her zaman tahmin edilenden daha fazla olduğu da belirtilmelidir. Hatta aynı eğilime sahip olanlar bir tarafa farklı eğilimlerdeki oryantalistlerin görüşleri arasında dahi zaman zaman tedâhüller bulunabilmektedir. Meselâ hadis literatürüne yaklaşımı açısından mutavassıt denilebilecek bir oryantalistin Kur'an'la ilgili görüşleri açısından revizyonistlere yaklaştığı görülebilmektedir.

İşaret edilen tedâhül nedeniyle tasnifin gerçekten işlevsel olup olmadığı sorgulanabilir. Fakat paradoksal olarak bizzat bu tedâhüller nedeniyle tasnif yapılması gerekmektedir. Zira yazdığı birçok çalışma okunmadan yalnız bir makalesi hatta ansiklopedi maddesine dayanarak bir oryantalist hakkında 'ılımlı', 'munsıf', 'müteşeddid' gibi değer yüklü nitelermeler yapılabilmektedir. Hâlbuki söz konusu oryantalistin genel tavrı o maddede ifade ettiğinden farklı olabilmekte, ayrıca 'munsıf', 'müteşeddid' gibi değerlendirmelerin genellikle üslûptan hareketle yapıldığı, bu durumun da asıl iddiaların sağlıklı şekilde tesbitini engellediği görülmektedir.¹⁰⁰ Bu nedenle üçlü tasnif, bir oryantalistin genel tutumu hakkında okuyanlara kısa yoldan bir fikir vermesi, eserlerinden nasıl ve ne ölçüde istifade edilebileceğini göstermesi açısından gereklidir. Elbette unutulmaması gereken yukarıda da vurgulandığı üzere üçlü ayırmada hangi gruba dâhil edilirse edilsin bütün araştırmacıların 'oryantalist' olmaları, diğer bir ifadeyle oryantalist paradigma denilen kavramsal ve kuramsal çerçevenin dışına çıkmamalarıdır.

Bugün Batı'da İslâm ve hadis çalışmalarında daha ziyade revizyonist ve mutavassıtların ağırlığının olduğu söylenebilir.¹⁰¹ Revizyonistler denildiğinde öncelikle 1977'den itibaren yayımladıkları çalışmalarda, İslâm tarihinin kendilerinden önceki şüpheci oryantalistlerin dahi kabul ettiği kronolojisini reddederek, diğer din mensuplarının kaleme aldığı muasır veya yakın tarihli Grekçe, Süryanice ve Ermenice kroniklerin¹⁰² yanı sıra kitâbeler, sikkeler gibi

ve ulaştığı sonuçlar nedeniyle tenkit edilmesidir, gelenek olduğu için değil. Zira her akademik faaliyet kaçınılmaz olarak bir epistemik cemaat içerisinde gerçekleşir.

99 Daha önceki çalışmalarda bu tasnif, birçok kez ele alındığı için burada detaylarına girilmeyecektir. Söz konusu tasnif ve dayandığı öncüller için bk. Fatma Kızıl, *Müşterek Râvi*, 25-57. Ayrıca bk. a.mlf., "İnceleme, Araştırma ve Tenkit Dönemi", 203-4.

100 Bilhassa XIX. yüzyıl oryantalistlerinin siyasi görüşleri, sömürgecilerle irtibatları meseleyi karmaşık hâle getirmekte, bu nedenle ılımlı veya müteşeddid gibi esasen ideolojik tasvirler akademik yaklaşımlar arasındaki farkları görmeyi engellemektedir.

101 Bunun en önemli istisnası 2010'da ölen ve Goldziher-Schacht çizgisini takip eden G. H. A. Juynboll'dür.

102 Müslümanların kaleme aldıkları eserlerde taraflı bir yaklaşım sergileyecekleri iddiasıyla gayri müslim kaynaklara başvurulması gerektiği şeklindeki görüşe

arkeolojik delillerden hareketle yeniden yazılması gerektiğini iddia eden, İslâm'ın başlangıcını özelde Mekke genelde ise Arap yarımadası dışında arayan John Wansbrough ile ondan etkilendiği anlaşılan Patrica Crone ve Michael Cook'un öne sürdüğü, daha sonraki aşamada Yehuda D. Nevo (ö. 1992) ve Judith Koren'in dile getirdiği görüşleri paylaşan oryantalistler kastedilmektedir.¹⁰³ Esasen İslâm tarihi ve hadis kaynaklarına yazıldıkları dönemin ideolojisi ve siyasi eğilimlerinden etkilendiklerini savunarak şüpheyi yaklaştırmak akademik oryantalizmin ilk isimlerinden itibaren görülen bir tavidir. Fakat İslâm hakkındaki bilgilerin yalnız diğer din mensuplarının muasır kaynaklarından ve kitâbe, mezar taşları, sikke gibi arkeolojik delillerden edinilmesi gerektiği iddiası revizyonistlere aittir.¹⁰⁴ *Hagarism* (Cambridge 1977) isimli kitaplarında İslâm'ın müstakil bir din olarak değil daha ziyade Yahudilik içinde Mesihçi bir hareket şeklinde başlayıp Emevîlerle müstakil bir din olduğunu iddia eden Crone ve Cook 2006 yılında kitaplarının temel tezinden vazgeçtiklerini ifade etmişlerse de¹⁰⁵ bu iki oryantalistin İslâm kaynakları ve bilhassa hadislere karşı aşırı şüpheli yaklaşımını terk ettikleri anlamına gelmemektedir.¹⁰⁶ Bununla birlikte Crone'un hicrî I. yüzyıla ilgili İslâm kaynaklarındaki bütün bilgiyi tamamen göz ardı etme ve sahte kabul etme yaklaşımından vazgeçtiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁷

yöneltilebilecek, bu müelliflerin İslâm aleyhtarlığının da tahriflere neden olabileceği şeklindeki aşıkâr tenkidin yanı sıra bilhassa Doğu Hristiyanları tarafından yazılan kaynaklarda Hz. Peygamber ve İslâm ile ilgili o dönemde herkesçe bilinen konularda bilgi vermeye ihtiyaç duymamış olmaları ihtimali de dikkate alınmalıdır. Söz konusu durum bilhassa *e silentio* argümanları (sessizlik delili) fazlaca kullanan oryantalistlerin, bu eserlerde kendisinden bahsedilmeyen bazı uygulama, kurum ve kişilerin tarihiliğini sorgulaması ve reddetmesine neden olabilir. Benzer bir değerlendirmeye için bk. Bennett, *In Search of Muhammad*, 80.

103 Bu oryantalistlerin tamamı revizyonist şeklinde nitelense de söz konusu niteleme, bütün görüşlerinin benzer olduğu anlamına gelmemektedir.

104 Hollandalı muasır oryantalist Pieter Sjoerd van Koningsveld, beş farklı revizyonist yaklaşımdan bahsetmektedir. Burada mevzu edilenler, Van Koningsveld'in bahsettiği üçüncü ve dördüncü yaklaşımlardır (P. S. van Koningsveld, "Revisionism and Modern Islamic Theology", *Hikma: Journal of Islamic Theology and Religious Education*, 1 [2010]: 18-19). Burada anılanlar dışında Norman Calder (ö. 1998), Gerald R. Hawting, Herbert Berg ve Aaron Hughes da revizyonist oryantalistler arasına dâhil edilmesi gereken isimlerden birkaçıdır. Bu isimlerin revizyonist olarak nitelenmesi daha önce de ifade edildiği üzere her meselede aynı düşündükleri anlamına gelmemektedir. Meselâ Berg, Wansbrough'un Kur'an'ı çok geç döneme tarihlendirmesine katılmamaktadır.

105 Crone ve Cook'la yapılan mülâkatlar için bk. Ali Khan, "Hagarism: The story of a book written by infidels for infidels", <https://ssrn.com/abstract=944295> (6 Mart 2019).

106 Meselâ çağdaş oryantalistlerinden Sean W. Anthony, 2014 yılında Crone'un görev yaptığı enstitünün (Institute for Advanced Studies) bağlı olduğu Princeton Üniversitesi'nde geçirdiği zaman zarfında Crone'un radikal şüpheliğini terk ettiğine dair bir izlenim edinmediğini ifade etmektedir (<https://twitter.com/shahanSean/status/1087720122989625344> [22 Ocak 2019])

107 Bk. Patricia Crone, "What do we actually know about Mohammed?", <http://www.>

Revizyonistlerin aşırı şüpheci tavırları, şüpheci oryantalistler de dâhil olmak üzere çok sayıda oryantalist tarafından tenkit edilmiştir. Meselâ Juynboll, henüz 1975'te Crone ve Cook'un *Hagarism* yayımlanmadan önce sundukları bir tebliğden hareketle gayri müslim kaynakları gereğinden fazla dikkate aldıklarını fark etmiştir.¹⁰⁸ İslâm tarihi kronolojisinin genel hatlarıyla kabul etme taraftarı olan Juynboll'un bilhassa Wansbrough'un *Quranic Studies*'ine yazdığı değerlendirme yazısında onun revizyonistlerin temel görüşlerine itirazlarını görmek mümkündür.¹⁰⁹ Birçok oryantalist tarafından yöneltilen sert tenkitlere rağmen revizyonistlerin İslâm kronolojisi ve Kur'an ile ilgili iddiaları bilhassa 2000 sonrası tekrar dile getirilmeye başlanmıştır.¹¹⁰ Revizyonist olmamakla birlikte Fred Donner ve hatta P. S. van Koningsveld gibi isimlerin de İslâm'ın, Kur'an'da bütün peygamberlerin ortak mesajını benimseyen ekümenik bir dinî hareket olarak İslâm'dan, Emevîler döneminde "İslâmiyet"e dönüşümü hakkındaki görüşleri revizyonizmin sanıldığından daha etkili olduğunu göstermektedir.¹¹¹ Bununla birlikte iki oryantalistin aynı zamanda revizyonistlere yönelik şiddetli tenkitlerinin varlığı da ifade edilmelidir. Bu durum ise daha önce ifade edildiği üzere oryantalistler hakkında değerlendirmede bulunmadan önce

opendemocracy.net/faith-europe_islam/mohammed_3866.jsp (14 Ağustos 2009).

108 G. H. A. Juynboll, "Introduction", *Studies on the First Century of Islamic Society*, ed. G. H. A. Juynboll (Carbondale-Edwardsville: Southern Illinois University, 1982), 4.

109 G. H. A. Juynboll, "Wansbrough, J., 'Quranic studies. Sources and methods of scriptural interpretation' (Book Review)", *Journal of Semitic Studies*, 24 (1979): 293-296.

110 Günter Lüling'in (ö. 2014) 1974'de yayımladığı kitabı ancak 2003'te İngilizce'ye çevrilmiş, Wansbrough'un 1977'de yayımlanan *Quranic Studies*'i 2004 yılında Andrew Rippin (ö. 2016) tarafından, 1978'de yayımlanan *The Sectarian Milieu* ise 2006'da Gerald R. Hawting tarafından yeni notlar eklenerek tekrar basılmıştır.

111 Van Koningsveld, "Revisionism", 14, 15. İlk müslümanları "inanırlar hareketi" şeklinde niteleyen ve bu harekete Ehl-i Kitâb'ın da dâhil olduğu kanaatindeki Donner'a göre bu hareket mensupları kendilerini "mü'minûn" şeklinde adlandırmış ve ancak milâdî VII. yüzyılın sonlarına doğru kendilerini Ehl-i Kitâb'dan temyiz etmeye başlamıştır. Donner, ancak bu aşamada, grubun kendisini artık teknik anlamıyla son dine inanırlar mânasında "müslimûn" şeklinde nitelediğini iddia eder. Donner, Abdülmelik b. Mervân'la nihai hâlini alan bu değişimi başlatan ve hızlandıran kişi olarak Mervân b. Hakem'e (684-685) işaret etmektedir (Fred M. Donner, "From Believers to Muslims: Confessional Self-Identity in the Early Islamic Community," *Al-Abhath*, 50-51 [2002-2003]: 9-53; a.mlf., "Was Marwan ibn al-Hakam the First 'Real' Muslim", *Genealogy and Knowledge in Muslim Societies Understanding the Past*, ed. Sarah Bowen Savant ve Helena de Felipe [Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014], 111-112). Finlandiyalı oryantalist Ilkka Lindstedt de Donner gibi "mü'minûn"dan "müslimûn"a bir geçiş olduğu kanaatindedir. Fakat ona göre İslâm zaman içerisinde tekâmül etmişse de başlangıçtan itibaren müstakil bir dindir ki Lindstedt bu yönüyle revizyonistlerden ayrılmaktadır (Ilkka Lindstedt, "Muhâjirûn as a Name for the First/Seventh Century Muslims", *Journal of Near Eastern Studies*, 74/1 [2015]: 67). Crone ve Cook'un *Hagarism*'deki iddiası ise Lindstedt'in de ifade ettiği üzere "müslimûn"un, Hâcer'in soyundan gelenler ve hicret edenler anlamında "muhâcîrûn"un yerini aldığı şeklindedir (Crone ve Cook, *Hagarism*, 8-9).

genel yaklaşımlarını tesbit etmek üzere eserlerinin bütüncül bir yaklaşımla incelenmesinin önemini göstermektedir. Revizyonistlerin dışında diğer birçok oryantalistin İslâmiyet'in teşekkülü açısından Emevîler ve bilhassa ikinci büyük fitnenin (60-73/680-692) yaşandığı Abdülmelik b. Mervân (685-705) dönemine vurgu yapmaları ise yakın döneme kadar Hz. Peygamber'in açıkça "resûl" olarak nitelendiği en eski arkeolojik delillerin bu dönemden kalmasının bir neticesidir. 1990 sonrası ortaya çıkan yeni arkeolojik deliller ve tesbit edilen Kur'an mushaflarının yanı sıra bilhassa revizyonist oryantalistlerin tercih ettiği gayri müslimlere ait, 634 ve 640 yılında yazıldığı kabul edilen reddiye ve kroniklerdeki atıflar¹¹² bu yaklaşımın değişmesinin gerekliliğini göstermektedir.¹¹³ Bununla birlikte arkeolojik kalıntılar, sikke, kitabe ve resmî vesika gibi maddî ve belgesel nitelikteki kaynakları, çoğu durumda müellif nüshası bulunmayan ve bulunduğu durumlarda da yazarının kendi kişisel eğilim ve önyargıları kadar dönemin ruhu ve siyasi atmosferinden etkilenmesi nedeniyle belgesel niteliğinin zarar gördüğü iddia edilen yazılı (literary)¹¹⁴ kaynaklara tercih etme refleksi de revizyonistler başta olmak üzere oryantalistler arasında her zaman varlığını koruyacak gibi görünmektedir.¹¹⁵ Hâlbuki Vedâd el-Kâdî gibi belgesel nitelikteki kaynaklarla yazılı kaynakların mukayesesini yapan isimler iki tür kaynak arasındaki örtüşmeye işaret etmektedir.¹¹⁶ Buna rağmen revizyonistlerin belki en büyük 'başarısı' aşırı şüpheciliği oryantalist paradigmanın hâkim yaklaşımı hâline getirmeleri olmuştur.¹¹⁷ Hatta Stephen Humphreys, *Hagarism*'in Batı'da

112 Hoyland, *Seeing Islam*, 55, 120. Ayrıca bk. Gregor Schoeler, *Biography of Muḥammad: Nature and Authenticity*, çev. Uwe Vagelpohl, ed. James E. Montgomery (New York-Londra: Routledge, 2011), 11, 14 vd. Schoeler, Thomas Kuhn'dan (ö. 1996) ilham alarak son dönemde ortaya çıkan bu delillerin revizyonist paradigmanın sonunu getirecek bir kriz ortaya çıkaracağı kanaatindeyse de bugün revizyonizmin ilk formu ile olmasa dahi "aşırı şüphecilik" şeklinde oryantalist paradigma içerisinde hâkim eğilimdir. Schoeler'in aksi yöndeki değerlendirmesi için bk. Schoeler, *Biography*, 9, 13.

113 Arkeolojik delillerin yoruma muhtaç olmaları ve parça parça mahiyetleri nedeniyle bütün tartışmaları sona erdireceği şeklindeki pozitivist anlayışın isabetli olmaması hakkında bk. Sean W. Anthony, "Early Arabo-Islamic Epigraphy and the Positivist Fallacy: A Brief Communication", *Al- 'Uşûr al-Wuṣṭā*, 26 (2018): 202, 205, 207. Ayrıca krş. Lena Salaymeh, *The Beginnings of Islamic Law: Late Antique Islamicate Legal Traditions*, Cambridge: Cambridge University Press, 2016, 26-28.

114 "Yazılı" kelimesi oryantalistlerin metinlerinde "literary" ile kastedilene tam karşılık gelmediği için orijinali de eklenmiştir (Andreas Görke, şahsî yazışma, 3 Nisan 2015).

115 J. Koren ve Y. D. Nevo, "Methodological Approaches to Islamic Studies", *Der Islam*, 68 (1991): 89-91. Ayrıca bk. Andreas Görke, "Tarihi Bir Şahsiyet Olarak [Hz.] Muhammed'in Araştırmasında Beklentiler ve Sınırlar", çev. Fatma Kızıl, *Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 1/1 (2015): 207-208; Salaymeh, *Beginnings*, 24.

116 Wadâd al-Qadî, "In The Footsteps Of Arabic Biographical Literature: A Journey, Unfinished, In The Company Of Knowledge", *Journal of Near Eastern Studies*, 68/4, 2009: 250-251.

117 Krş. Harald Motzki, "The Question of Authenticity of Muslim Traditions Reconsidered:

İslâm araştırmaları üzerinde neredeyse, Ignaz Goldziher'in *Muhammadanische Studien*'i veya Julius Wellhausen'ın (ö. 1918) *Prolegomena zur ältesten Geschichte des Islams*'ı (Berlin 1889) kadar etkili olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁸

İslâm kaynaklarına şüpheciler ve revizyonistlerden daha fazla itimat eden mutavassıt oryantalistlerin genel özelliklerine bakıldığında isnad-metin analizi (isnad-cum-matn analysis) yoluyla erken hadis tarihlendirmelerine ulaştıkları, erken tarihli anlamında otantik hadisleri kabul ettikleri, cerh-ta'dille ilgili bilgileri değilse de ricâl literatürünü kullandıkları,¹¹⁹ Kur'an'ın mevsukiyetini tartışmadıkları görülmektedir. Mutavassıt oryantalistlerden Harald Motzki (ö. 2019) ve Gregor Schoeler,¹²⁰ 1996 yılından itibaren eş zamanlı olarak isnad-metin analizlerini yayımlamaya ve bu metodun uygulama tekniklerini geliştirmeye başlamışlardır.¹²¹ Motzki'nin çalışmaları hadis, İslâm hukuku ve siyer sahalarında iken, Gregor Schoeler ağırlıklı olarak siyer rivayetlerini incelemektedir. Bugün söz konusu yöntemle hadisleri analiz eden oryantalistler arasında Andreas Görke, Nicolet Boekhoff-van der Voort, Ulrike Mitter, Sean W. Anthony, Pavel Pavlovitch, J.J. Scheiner, L. Yarbrough gibi isimler yer almaktadır.¹²² İsnad-metin analizinden hareketle hadis tarihlendirmesi yapmak mutavassıt oryantalistlerin ayırt edici özelliğiye de isnad-metin analizi tek başına bir hadisi erken döneme tarihlendirmeye yetmeyebilir. Analizin sonuçlarında asıl etkili olan varyantların ve râvi tasarruflarının nasıl yorumlanacağıdır. Motzki ve Schoeler'in erken tarihlendirmelerinde bu tür metin farklılıklarını çoğu durumda rivayetin zaman içerisinde gelişmesi veya ideolojik nedenlerle tahrifi yerine -ki bu oryantalist

A Review Article", *Method and Theory in the Studies of Islamic Origins*, ed. Herbert Berg (Leiden-Boston: Brill, 2003), 211.

118 R. Stephen Humphreys, "The Scholarship of Michael A. Cook: A Retrospective in Progress", *The Islamic Scholarly Tradition Studies in History, Law, and Thought in Honor of Professor Michael Allan Cook*, ed. Asad Q. Ahmed v.d.ğr. (Leiden-Boston: Brill, 2011), xxiii.

119 Motzki analizini destekleyici olarak cerh-ta'dil literatürünü de kullanabilmektedir. Meselâ bk. Harald Motzki, "The Prophet and the Cat", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 22 (1998): 52.

120 Schoeler, isnad-metin analizi konusunda J. H. Kramers ve Josef van Ess'i selefleri arasında zikreder (Schoeler, *Biography*, 146, dn. 176).

121 Daha öncesinde müellif nüshası bulunmayan bir eserini mevcut yazmaları mukayese edilerek orijinal metni inşa etme yöntemini hem kutsal metinlere hem de Grekçe ve diğer dillerdeki yazmalara uygulayan Batılıların, mutavassıtların kullandığı isnad-metin analizine aşına oldukları da belirtilmelidir. Bk. Schoeler, "Foundations for a New Biography of Muḥammad: the Production and Evaluation of the Corpus of Traditions from 'Urwa b. al-Zubayr", *Method and Theory in the Studies of Islamic Origins*, ed. Herbert Berg [Leiden-Boston: Brill, 2003], 23).

122 Harald Motzki, "Abraham, Hagar and Ishmael at Mecca: A Contribution to the Problem of Dating Muslim Traditions", *Books and Written Culture of the Islamic World Studies Presented to Claude Gilliot on the Occasion of His 75th Birthday*, ed. Andrew Rippin, Roberto Tottoli (Leiden-Boston: Brill, 2015), 361 vd., dn. 5.

paradigmanın hâkim yaklaşımıdır- bilhassa şifahî (oral) ve semâ'î (aural) rivayet sürecinde meydana gelebilecek değişimler, hatalar dolayısıyla hadis rivayetinin gerçek ve 'organik' bir süreçte gerçekleştiğinin delilleri şeklinde yorumlamayı tercih etmeleri etkili olmuştur. Hâlbuki Goldziher metinler arası ihtilâfları ve varyantları farklı dinî, kültürel ve siyasî eğilimlerin metinlere yansımaları olarak görmüş,¹²³ bu eğilim de kendisinden sonra oryantalist gelenekte yerleşik hâle gelmiştir.

Oryantalizmin başlangıcı, tarihî serüveni ve İslâm araştırmalarında hâkim temel eğilimlerin ana hatlarıyla özetlenmesinin ardından aşağıda oryantalistlerin hadise yaklaşımı, tekrar edilen ve artık ortak kabul haline gelmiş bazı temel iddialar¹²⁴ üzerinden ele alınacak, yöntemlere daha net bir ifadeyle tarihlendirme yöntemlerine değinilmeyecektir.¹²⁵ Bununla birlikte, makalede ele alınan ve oryantalist literatürde tekrar edilen iddialar aynı zamanda tarihlendirme yöntemlerinin öncüllerini ve fikrî arka planını teşkil ettiği için esasen yöntemlerle ilgili de dolaylı bir değerlendirme yapılmış olunacaktır.

II. XIX. Yüzyıldan İtibaren Batı'da Akademik Hadis Çalışmalarında Dile Getirilen Yerleşik Kabul ve İddialar:

A. Siyer-Megâzî ve Hadis Literatürü Kaynaklarında Yer Alan Haberlerin Güvenilirlik Sorunu ve Otantik Öz Anlayışı:

Batı'da XIX. yüzyıl İslâm araştırmalarının bugün de geçerli özelliği en baştan itibaren hadis ve siyer çalışmalarının birlikte yürütülmesi, oryantalistlerin iki sahada da eser vermeleridir. Nitekim hadislerin sıhhati meselesi akademik oryantalizmin başında müstakil eserlerde ele alınmamış; hadis ve sünnetle ilgili konulara XIX. yüzyılın ilk yarısından önce Gustav Weil, XIX. yüzyılın ikinci

123 Susanna Heschel, bunun aslında Abraham Geiger'in daha önce Kitâb-ı Mukaddes, Mişna ve midraşlara uyguladığı metot olduğunu ifade etmektedir (Heschel, "The Rise of Imperialism", 70, 75). Geiger'in Goldziher üzerindeki etkisi hakkında ayrıca bk. Noam A. Stillman, "İslamici nil a me alienum puto: The Mindset of Jewish Scholars of Islamic Studies", *Modern Jewish Scholarship on Islam in Context: Rationality, European Borders, and the Search for Belonging*, ed. Ottfried Fraisse (Berlin/Boston: Walter de Gruyter), 2018, 193.

124 Said, *Şarkiyatçılık*, 126:

...sessiz sedasız, yorumlar yapılmaksızın bir metinden diğerine aktarılan şeydir bilgi. Fikirler anonim olarak nakledilir, yayılırlar; herhangi bir şey atfedilmeksizin yinelenirler; tam anlamıyla birer idée reçue haline gelirler: Önemli olan bunların eleştirilmeksizin yinelenmek, yankılanmak ve yeniden yankılanmak üzere şurada bulunmalarıdır.

125 Tarihlendirme yöntemleri için bk. Harald Motkzi, "Dating Muslim Traditions: A Survey", *Arabica*, 52/2 (2005): 204-253; Fatma Kızıl, *Oryantalistlerin Hadislerin Menşei Tespiti Yönelik Yöntemleri* (yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2005); Süleyman Doğanay, *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları*, İstanbul: İFAV, 2013. Tarihlendirme yöntemlerinden müşterek râvi teorisinin tasvir ve değerlendirmesi, müşterek râvi merkezli isnad-metin analizinin bir hadis grubuna uygulanması için bk. Kızıl, *Müşterek Râvi*, 151-505.

yarısında ise Aloys Sprenger, Reinhart Dozy, William Muir ve Alfred von Kremer (ö. 1889) Hz. Peygamber'in biyografisi ve İslâm tarihiyle¹²⁶ ilgili kitaplarında değinmiş ve görüşleriyle sonraki oryantalistleri etkilemişlerdir.¹²⁷ Batı'da akademik hadis ve siyer çalışmalarının birlikte yürütülmesi hangi kaynakların daha güvenilir olduğu¹²⁸ tartışmasını da beraberinde getirmiş, oryantalistler bu konuda farklı görüşler dile getirmişlerdir. Goldziher öncesinde hadis literatürünün çeşitli oranlarda¹²⁹ otantik rivayet ihtiva ettiği kabul edilirken, önce Goldziher ve ardından Schacht sonrası dönemde ibrenin siyer yönünde olduğunu söylemek mümkündür. Elbette Hz. Peygamber'in hayatı söz konusu olduğunda siyer haberleri ile hadis arasında kesin bir ayırım yapmak her zaman kolay değildir.¹³⁰ Oryantalistler için bu ayırımı söz konusu rivayetlerin hangi

126 Batılı araştırmacıların Hz. Peygamber'in hayatı hakkındaki çalışmalarına siyer denilmesinin ne kadar isabetli olduğu sorunu daha önce tartışıldığı için burada tekrar vurgulanmamıştır. Bk. Fatma Kızıl, "Goldziher'den Schacht'a Oryantalist Literatürde Hadis ve Sünnet: Bir Okulun Yaşayan Geleneği", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 7/2, 2009: 48, dn. 9.

127 Stephen Shoemaker, Weil'in Batı'da Hz. Peygamber'in hayatı hakkındaki sonraki çalışmaların temelini attığını ifade eder (Stephen J. Shoemaker, "Muhammad", *Routledge Handbook on Early Islam*, <https://books.google.com.tr/books?id=Q20wDwAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=Routledge+Handbook+on+Early+Islam&hl=tr&sa=X&ved=OahUKEwiXsemhnajiAhWKwsQBHThXBQM6AEIKTAA#v=onepage&q&f=false> [12 Nisan 2019]). Arthur Jeffery (ö. 1959), uzun süre Hindistan'da yaşadığını ve çok büyük bir kütüphaneye sahip olduğunu belirttiği Muir'in *Life of Mahomet*'ini (I-IV, Londra 1858-1861) kendi döneminin en önemli çalışması olarak niteler. Jeffery'nin Muir'in çalışmasını önyargıdan uzak şekilde nitelemesi ise hayret vericidir (Arthur Jeffery, "The Quest of the Historical Mohammad", *The Moslem World*, 16/4 [1926]: 334).

128 Burada güvenilirlik ile ilgili söylenenlerin nisbî olduğu unutulmamalıdır. Meselâ tarih kaynakları tercih eden oryantalistler bu kaynakların mutlak olarak güvenilir olduğunu iddia etmemekte, hadis kaynaklarına nisbetle bir tercihte bulunmaktadır.

129 Weil, Muir ve Dozy, Müslümanlara göre güvenilir hadisleri ihtiva eden kaynaklarındaki rivayetlerin en fazla yarısının, Von Kremer ise ancak birkaç yüzünün bu mahiyette olduğu görüşündedir (Harald Motzki, "Introduction", *Hadith: Origins and Developments*, ed. Harald Motzki [Aldershot: Ashgate, 2004], vii).

130 İlk megâzi müelliflerinin tâbiûn muhaddisleri olmaları hakkında bk. Mustafa Fayda, "Siyer Sahasında İlk Telif Çalışmaları", *Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu: Tebliğ ve Müzakereler*, 16-18 Eylül, 1985 (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 1985), 358. Horovitz de iki saha arasındaki yakın irtibata ve aralarında tasnif yöntemi (konusuna göre veya kronolojik), isnad kullanımı ve bağlama önem verilip verilmemesi açısından fark bulunduğuna dikkat çeker (Josef Horovitz, "The Antiquity and Origin of the Isnād", *Hadith: Origins and Developments*, ed. Harald Motzki [Aldershot: Ashgate, 2004], 151; Zührî özelinde benzer bir değerlendirme için bk. A. A. Duri, "al-Zuhrî: A Study on the Beginnings of History Writing in Islam", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 19/1 [1957]: 8). Elbette siyerle ilgili her haberin hadis literatüründe de yer alması gerekmemektedir. Horovitz'in işaret ettiği noktalar yani isnad kullanımı ve rivayette isnadın mı tahkiye bütünlüğünün mü takdim edileceği noktasında yöntemle ilgili farklılıklar iki ayrı disiplinden bahsetmeyi mümkün kılmaktadır. Bu iki sahanın müstakilliğini

kaynakta geçtiği, isnadlı bilgi olup olmadıkları ve bilhassa Schacht sonrası dönemde herhangi bir fikhî veya kelâmî tazammunlarının bulunup bulunmadığı belirleyicidir. Genel olarak oryantalistler arasında siyer-megâzî ve kussasların aktardığı rivayetleri daha eski kabul etme eğilimi yaygındır.¹³¹ Burada dikkat edilmesi gereken nokta, oryantalistler için bir kitabın daha eski ve erken tarihli olmasının kaynaklık değerini artıran bir özellik kabul edilmesidir. Tarihçilik perspektifinden bunun doğru bir yaklaşım olduğu düşünülebilirse de, hadisçi için bilginin geçtiği kaynağın erken tarihli olması değil, isnadının güvenilirliği önem arz etmektedir.

Hadis literatürünün daha önce varsayılandan çok daha az otantik materyal ihtiva ettiği kanaatini savunarak seleflerinden ayrılan Ignaz Goldziher Hz. Peygamber'in hayatı hakkında bilgi sahibi olmak için hadislerin kullanılamayacağını iddia etmiştir.¹³² Fakat hadislerin İslâm tarihinin sonraki aşamalarının ürünü olduğu şeklindeki temel tezi, kaçınılmaz olarak bu dönemlerin İslâm tarihi kaynaklarından inşası imkânını kabul etmesini gerektirmiştir.¹³³ Kısacası, Goldziher tarih kaynaklarındaki haberlerin ancak Hz. Peygamber sonrası gelişmeler için kullanılabileceğini iddia etmiş, Batı'da sadece hadislere değil siyer haberlerine de duyulan güveni sarsmıştır.¹³⁴ Nitekim Gregor Schoeler, Henri Lammens (ö. 1937) ve Leone Caetani'nin (ö. 1935) Goldziher'in hadisler hakkındaki şüpheciliğini siyer haberlerine uyguladığını belirtmektedir.¹³⁵ Hadis literatürünün güvenilmezliği kanaatindeki Lammens'e göre siyer haberleri de gerçekten yaşanan olayları aktarmaktan ziyade Kur'an âyetlerinin tefsirinden doğmuştur.¹³⁶ Öte taraftan Goldziher'le aynı dönemde Julius Wellhausen Medine Vesikası başta olmak üzere Hz. Peygamber'in sonraki

vurgulayan bir çalışma için bk. Andreas Görke, "Relationship between *Maghâzî* and *Hadîth* in Early Islamic Scholarship", *Bulletin of SOAS*, 74/2 (2011): 171-185.

131 Meselâ bk. Michael Cooperson, *Classical Arabic Biography: The Heirs of the Prophets in the Age of al-Ma'mûn* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 4-5.

132 Bk. Motzki, "Introduction", *Hadîth*, xviii.

133 Donner, *Narratives*, 14 vd. Bu tarihî çerçeveden vazgeçilmesi ise daha önce de ifade edildiği üzere 1970'lerin sonunda revizyonistlerle gerçekleşmiştir.

134 Motzki, "Introduction", *The Biography of Muḥammad: The Issue of Sources*, ed. Harald Motzki (Leiden-Boston: Brill, 2000), xi.

135 Schoeler, *Biography*, 3. Caetani, Goldziher'i "en büyük İslâm tarihçisi ve münekkidi" şeklinde niteler ve tenkitlerinde Goldziher'in etkisi açıkça görülmektedir. (Bilal Ahmad, "Leone Caetani's Annali dell-Islâm on Sirah of the Prophet Muḥammad", *Islamic Studies*, 54/3-4 [2015]: 205).

136 Schoeler, *Biography*, 3; Wim Raven, "Biography of the Prophet", *Encyclopaedia of Islam, Three*, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/biography-of-the-prophet-COM_23716?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-3&s.q=biography (eriş. tar. 16 Mart 2019). Bununla birlikte Schoeler, Lammens'in siyerin Medine dönemi için bazı bilgileri kabul ettiğine dikkat çeker (Schoeler, *Biography*, 3). Lammens'in bu iddiası Batı'da kendisinden sonra siyer hakkındaki birçok çalışmada tekrar edecektir.

tarih kaynaklarında yer alan mektuplarının –birtakım tahriflere rağmen- tarihiliğinden şüphelenmek için bir neden olmadığını ifade etmiştir.¹³⁷ Nitekim S. D. Goitein (ö. 1985) da 1960'da Wellhausen'a atıfta bulunarak Medine Vesikası için “en eleştirel zihinler dahi otantikliğinden şüphe duyamaz” değerlendirmesini yapacaktır.¹³⁸ Hâlbuki Caetani, Hz. Peygamber'in mektuplarının sahte olduğunu iddia etmiştir.¹³⁹ Wellhausen'den yaklaşık bir asır sonra İsraili araştırmacı Michael Lecker de Medine Vesikası'nın otantik ve bir seferde kaleme alınmış tek bir doküman olduğunu kabul etmiş, belgenin herhangi bir maddesi ile ilgili tahrif veya değişiklik iddiasında bulunmamıştır.¹⁴⁰ Yine, Hz. Peygamber'in çeşitli kabilelere gönderdiği mektupları da inceleyen Lecker, Wellhausen'ın görüşüne de atıf yaparak bu mektupların da önemli bir kısmının gerçek olduğu kanaatini dile getirir.¹⁴¹

The Origins of Muhammadan Jurisprudence adlı kitabının girişinde araştırmalarının kendisini Lammens'le benzer sonuçlara ulaştırdığını ifade eden¹⁴² Joseph Schacht, hem hadis hem de siyer rivayetlerine itimat etmeyen isimler arasındadır. Siyer rivayetlerinin, çoğu durumda ahkâm haberlerine bağlam sağlamak üzere üretildiğini iddia eden Schacht, iki rivayet türünün de tarihiliğini reddetmiştir.¹⁴³ Diğer bir ifadeyle, ahkâm hadislerini reddi, siyerle ilgili rivayetleri de reddetmesine neden olmuştur. Schacht sonrası ahkâm haberlerine yönelik şüphe veya Robert Hoyland'ın deyimiyle “Goldziher-Lammens-Schacht tezi”¹⁴⁴ Batı'da hâkim yaklaşım hâline gelmişse de Alfred Guillaume (ö. 1965), James Robson (ö. 1981), Montgomery Watt (ö. 2006) gibi isimler Schacht'ın

137 Van Koningsveld, “Revisionism”, 12 vd.

138 Shelomo Dov Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions* (Brill: Leiden-Boston, 2010), 128.

139 Işın Demirkent, “Herakleios”, *DİA*, 17: 212.

140 Michael Lecker, “Constitution of Medina”, *Encyclopaedia of Islam, Three*, http://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2097/10.1163/1573-3912_ei3_COM_24415 (eriş. tar. 2 Nisan 2019). Lecker'in farklı okumaya müsait olarak kabul ettiği tek kelime ise “umma”dır. Ona göre vesika, Medine'de kabileler arasındaki ittifakları bozarak Hz. Peygamber'in yeni bir siyasî düzen kurmasına imkân vermiştir.

141 Michael Lecker, “The Preservation of Muḥammad's Letters”, *People, tribes, and society in Arabia around the time of Muḥammad*, Burlington (Aldershot: Ashgate, 2005), 1. Lecker, mektupların bizatihi siyere dair vesikalar olmaktan ziyade gönderildikleri kişilerin Hz. Peygamber'le irtibatlarını kanıtlayan belgeler olarak bu kişiler tarafından saklandıklarını ifade eder (Lecker, “Preservation”, 2). Bu vesikaların zamanla aile isnadları ile nakledilmesi hakkında bk. Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları* (İstanbul: İham-İşaret, 2007), 57.

142 Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford: The Clarendon Press, 1979), vi.

143 Schacht'ın siyer haberleri ile görüşleri ve bunun ahkâm hadisleri hakkındaki iddialarıyla irtibatı için bk. Kızıl, “Siret ya da Sünnet”, 8-14.

144 Robert Hoyland, “Writing the Biography of the Prophet Muhammad: Problems and Solutions”, *History Compass*, 5/2 (2007): 4.

siyer ve tarih rivayetlerine, Johann Fück (ö. 1974) ise hem siyer hem de ahkâm rivayetlerine yönelik şüpheciliğini reddetmiştir.¹⁴⁵ 1967’de Rudolph Sellheim (ö. 2013) da siyerin tarihî vakıayı yansıtan asıl katman (*Grundschicht*), Hz. Peygamber’in bir beşer olmaktan Yahudilik ve Hristiyanlıktakilere benzer mucizeler gösteren bir kişiye dönüştüğünü gösteren efsanevî ilk katman ve hicrî 133-143 yılları arasında İslâm toplumunda hâkim politik-dinî tartışmaları yansıtan ikinci katmandan müteşekkil olduğunu iddia etmiştir.¹⁴⁶ Schoeler, Sellheim’in asıl katmanı kabul etmesini, Watt’ın kronolojik bir çerçeve sunan megâzîyi otantik kabul etmesine benzetmektedir.¹⁴⁷

Bugün de oryantalistler arasında siyer kaynaklarına yaklaşım ve hadis literatürü ile mukayesesi konusundaki görüşlerinde farklılıklar mevcuttur. Meselâ Fred Donner, ilk fitne ve fetihlerle ilgili tarihî haberlerin güvenilir görgü şahitlerinin aktarımlarına, yaklaşık hicrî 50 yılı öncesine dair bilgilerin ise yok olmanın eşiğindeki kişisel hatıralara dayandığı kanaatindedir.¹⁴⁸ Yine Donner İslâm’ın ilk yılları hakkında farklı İslâmî fırkaların müştereken kabul ettiği bilgileri kabul etme eğilimindedir.¹⁴⁹ Ona göre rivayet malzemesinin bazı kısımları geniş çaplı bir redaksiyon sürecinden geçmişse de, ilk mü’minlerin arasındaki tartışmalardaki taraflar ve temel konuların tesbiti için yeterli veri bulunmaktadır.¹⁵⁰ Tarihî haberlerle ilgili nisbeten olumlu değerlendirmeler yapan Donner’ın hadis literatürüne bakışı ise aynı derecede iyimser değildir. Donner, 2019 yılında verdiği bir konferansta hadis literatürünün muhtemelen otantik bir öze sahip olduğunu fakat bu otantik rivayetleri tesbit edecek kabul görmüş bir metodun bulunmadığını ifade etmiştir. Ona göre bu tür bir metodun bulunabileceği de şüphelidir.¹⁵¹ Benzer umutsuzluğu henüz 1983’te G. H. A. Juynboll da şu ifadeleri ile dile getirmiştir:

...*Kütüb-i Sitte*’nin bir veya birkaç kitabında –ya da hatta *Kütüb-i Sitte* dışındaki eserlerde- yer alan merfû hadislerin en azından bir kısmının İslâm peygamberinin yaptığı veya söylediği yahut yapmış veya söylemiş olabileceği şeyleri nisbeten doğru bir şekilde aktardığı düşünülebilir. Fakat şurası da kesindir ki, birkaç münferit örnek dışında bu tür bilgilerin [Hz.] Peygamber’e isnadının tarihîliğini/gerçekliğini tartışmasız bir kesinlikle kanıtlayabileceğimiz

145 Bu oryantalistlerin siyer ve ahkâm haberlerini birbirinden ayıran yaklaşımı ve değerlendirmesi için bk. Kızıl, “Sîret ya da Sünnet”, 17-20.

146 Bk. Joseph Schacht, “The *Kitāb al-Tārīḥ* of Ḥalīfa b. Ḥayyāt”, *Arabica*, 16/1 (1969): 81. Ayrıca bk. Hoyland, “Writing”, 5.

147 Schoeler, *Biography*, 7.

148 Donner, *Narratives*, 276, 279.

149 Donner, *Narratives*, 27 vd.

150 Donner, *Narratives*, 29-30.

151 Fred Donner, “Islam’s Origins: Myth and Material Evidence”, <https://vimeo.com/315189668> (eriş. tar. 5 Mart 2019).

kısmen başarılı bir metot bulmamız muhtemel değildir.¹⁵²

Bununla birlikte Juynboll'un hadisleri tarihlendirmek için güvendiği ve 1983'ten ölümüne kadarki çalışmalarını uygulaması ve geliştirmesine adanmış müşterek râvi teorisi. Kendisinden önce Schacht'ın geliştirdiği bu teoriyi uygulayan Juynboll, isnad şeması üzerinden râvi sayılarına göre değerlendirmelerde bulunarak hadisleri, isnad şemasında ilk kez kendisinden tariklerin ayrıldığı râvi dönemine tarihlendirmiştir. Metinleri dikkate almadığı ve aynı hocadan nakilde bulunan râvilerin metinlerini mukayese etmediği (muâraza) ve bir tabakadaki rivayetin güvenilir olması için en az iki râvinin bulunmasını şart koştuğu için birçok tarihi uydurma kabul etmiştir.¹⁵³ Öte taraftan Juynboll hadis ve "pür" tarih haberleri arasında bir ayrıma gitmiş ve bu tür tarih haberlerinin uydurma olmadığını kabul edebilmiştir. Meselâ bu tür bir içerik-form ayrımını Benî Kurayza hakkında Sa'd b. Muâz'ın (ö. 5/627) hakemliğini aktaran haber için yapmaktadır. Genel teorisinden ayrılarak haberin müşterek râvisi olarak tesbit ettiği Şu'be (ö. 160/776) tarafından uydurulmadığını dile getiren Juynboll'e göre haberin menşei olayın gerçekleştiği zamanda (5/627) aranmalıdır.¹⁵⁴

Hicrî I. yüzyıldan gelen hadisler anlamında otantik rivayetlerin varlığı konusunda Juynboll'la aynı kötümserliği taşımayan mutavassit oryantalistlerden Harald Motzki, Gregor Schoeler ve Andreas Görke,¹⁵⁵ müşterek râvi merkezli isnad-metin analizleri¹⁵⁶ ile kaynaklarla ilgili sorunların aşılp, daha erken dönem hakkında bilgilere ulaşılabileceği kanaatindedirler.¹⁵⁷ Nitekim hicrî I. yüzyıla tarihlenebilecek siyer malzemesinin varlığını uyguladıkları çeşitli isnad-metin analizleri ile göstermişlerdir.¹⁵⁸ Üç yıl süren bir proje kapsamında Urve b. Zübeyr'in (ö. 94/713) Hişâm b. Urve (ö. 146/763) ve İbn Şihâb ez-Zühri (ö. 124/742) vasıtasıyla nakledilen siyer rivayetlerinin isnad-metin analizini yürüten Schoeler, Urve rivayetlerinin tamamının gerçekten ondan geldiğini

152 G. H. A. Juynboll, *Muslim Tradition: Studies in chronology, provenance and authorship of early hadith* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 71.

153 Juynboll'un uyguladığı şekliyle müşterek râvi teorisi, terimleri ve tenkidi için bk. Kızıl, *Oryantalistlerin Hadislerin Menşei Tespiti Yönelik Yöntemleri*, 22-38; Kızıl, *Müşterek Râvi*, 159-173. Ayrıca bk. Harald Motzki, "Review of G. H. A. Juynboll. *Encyclopedia of canonical hadith*", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 36 (2009): 548.

154 G. H. A. Juynboll, "Shu'ba b. al-Hajjaj (d. 160/776) and His Position among the Traditionists of Basra", *Le Muséon*, 111 (1998): 220.

155 Bu oryantalistlerin konu ile ilgili diğer görüşleri için ayrıca bk. Kızıl, "Siret ya da Sünnet", 22-23.

156 Ortak hocadan ([kısmî] müşterek râvi) gelen metinlerin birbiriyle mukayesesi yoluyla yapılan tarihlendirme.

157 A.y.

158 Fred M. Donner, *Muhammad and the Believers: At the Origins of Islam* (Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2010), 52; Kızıl, "Siret ya da Sünnet", 21-22; Andreas Görke, Harald Motzki ve Gregor Schoeler, "First Century Sources for the Life of Muḥammad? A Debate", *Der Islam*, 89/2 (2012): 2.

düşünmenin doğru olmayacağını dile getirmekle birlikte¹⁵⁹ incelediği rivayetlerin ortak kaynaktan alındıklarını gösteren özelliklere sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır.¹⁶⁰ Dolayısıyla Schoeler, söz konusu Urve rivayetlerinin lafzen olmasa¹⁶¹ dahi içeriklerinin inşa edilebileceği kanaatindedir.¹⁶² Hatta Urve'nin bu bilgileri teyzesi Hz. Âişe (ö. 58/578) başta olmak üzere hâdiselerin ilk tanığı sahâbeden almış olması ihtimalini de tartışan Schoeler'e göre Urve'nin tedvin ettiği haberlerin, Hz. Peygamber'in hayatının son on yılında yaşanan hâdiseleri en azından ana hatlarıyla tasvir ettiği kabul edilebilir.¹⁶³ Urve rivayetleri hakkında ulaştığı bu neticenin önemi Urve'nin Abdülazîz ed-Dûrî'nin (ö. 2010) deyimiyle "megâzînin öncüsü ve Medine tarih okulunun başlatıcısı", ondan nakilde bulunan Zühri'nin ise "siyerin ilk net çerçevesini ortaya koyan kişi" olduğu düşünüldüğünde daha iyi anlaşılacaktır.¹⁶⁴ Analizler neticesinde ulaşılacak siyerin genel çerçevesi konusunda ümitvar yaklaşımı ile dikkat çeken Schoeler ayrıca, Zühri ve Hişâm'ın birbirlerinden bağımsız şekilde naklettikleri fıkıh ve kelâmıla ilgili Urve rivayetleri için de benzer bir değerlendirme yapılabileceği kanaatıyla¹⁶⁵ mutavassıt oryantalistler arasında temâyüz etmektedir. Schoeler, ayrıca hadis ve siyer kaynakları arasında yapılan ayrıma katılmadığını gösterecek şekilde meselâ *Sahîh-i Buhârî*'nin siyerle ilgili kısımlarının VIII. ve IX. yüzyıl tarih kaynakları kadar hatta belki daha fazla güvenilir olduğunu ifade eder.¹⁶⁶

Schoeler'le birlikte Batı'da isnad-metin analizini geliştiren Harald Motzki hem siyer haberleri hem de hadislerle ilgili erken tarihlendirmelere ulaşmıştır. Meselâ, "The Murder of Ibn Abî l-Ĥuqayq" makalesinde sahâbî Abdullah b. Üneys'in (ö. 54/674) müşterek râvi olduğu neticesine ulaşarak incelediği haberin tarihi bir öz ihtiva ettiğini kabul ederken,¹⁶⁷ "The Prophet and the Cat" isimli makalesinde ele aldığı merfû hadislerden birinin müşterek râvisi olarak sahâbî Ebu Kâtâde'nin (ö. 54/674) oğlu Abdullah b. Ebî Katâde'yi (ö. 95/713-4) belirlemiş ve rivayetin Ebu Katâde'nin aile üyeleri tarafından hicrî I. asrın son çeyreğinde yayıldığı kanaatini dile getirmiştir.¹⁶⁸ Bununla birlikte Motzki'nin analizler neticesinde

159 Schoeler, "Foundations", 22-23.

160 Schoeler, "Foundations", 23; ayrıca bk. a.mlf., "Müsâ b. 'Uqba's *Maghâzî*", 94.

161 Schoeler, nadir durumlarda lafzın inşasını da tamamen imkânsız görmemektedir (Schoeler, "Foundations", 23, 25, 27).

162 A.y.

163 Schoeler, "Foundations", 24. Schoeler, analizi neticesinde Urve'nin ifk hâdisesiyle ilgili haberi de Hz. Âişe'den almasını muhtemel kabul eder (Schoeler, "Foundations", 26, dn. 18).

164 A. A. Duri, "al-Zuhri", 1, 7, ayrıca krş. 12.

165 Schoeler, *Biography*, 16, dn. 183.

166 Schoeler, *Biography*, 13.

167 Harald Motzki, "The Murder of Ibn Abî l-Ĥuqayq: On the Origin and Reliability of Some Maghâzî-Reports", *The Biography of Muḥammad*, ed. Harald Motzki (Leiden-Boston: Brill, 2000), 232.

168 Harald Motzki, "The Prophet and the Cat", 70. Motzki'nin müşterek râvisi olarak

ulaşılabilecek tablo hakkında Schoeler kadar ümitvar olduğunu söylemek güçtür. Ona göre Hz. Peygamber'in biyografisinin yazılabilmesi için belki de yüzlerce kaynak analizi çalışmasının yapılması gereklidir ve bu analizler neticesinde inşa edilecek resim de hayli kısıtlı olacaktır.¹⁶⁹ Aslında, Motzki'nin bu yaklaşımı onun bütün çalışmalarında görülen bir özelliktir. O, hadis literatürünün geneli hakkında değerlendirme yapmayarak münferid örneklerin erken tarihlerinden söz eder. Diğer bir ifadeyle sonuçlarını hiçbir zaman genellemez ve erken tarihlendirmelerini her zaman incelediği rivayet grubu ile sınırlar. Bu nedenle ona göre hadis literatürünün geneli itibarıyla güvenilirliğinden bahsedebilmek için de yüzlerce isnad-metin analizinin yapılması gerekmektedir.¹⁷⁰ Yine de Motzki'nin isnad-metin analizi yapan diğer isimlerden farkı analizlerini sadece siyer haberleri ile sınırlamamasıdır. Böylece onun ahkâm rivayetleri ile ilgili isnad-metin analizleri, Robson, Guillaume ve Watt gibi isimler başta olmak üzere Batı'da görülen Schacht'ın ahkâm rivayetleri ile ilgili şüphecilikliğini siyere teşmil etmeme tavrıyla da ilişkili şekilde isnad-metin analizlerinin yalnızca siyer rivayetlerinde müsbet sonuç üreteceği düşüncesinin de önünü almaktadır.

Motzki, 2017 yılında yayımlanan kitabında¹⁷¹ İbn İshâk'ın *Sîre*'sinde yer alan İbn Abbâs rivayetlerini incelemiş, incelemesinin başında da Batı'da siyer araştırmalarında farklı yaklaşımları kısaca özetlemiştir. Hz. Peygamber'in biyografisinin yazımında İslâm kaynaklarına şüpheli yaklaşanlar arasında Caetani, Lammens, Goldziher, Schacht, Régis Blachère (ö.1973), Wansbrough, Crone, Cook, Uri Rubin, Jacqueline Chabbi, Wim Raven, Ibn Warraq, Marco Schöller ve Shoemaker'ı sıralarken; Frants Buhl (ö. 1932), Watt, Maxime Rodinson (ö. 2004), M. J. Kister (ö. 2010), Lecker ve Tilman Nagel'i ise İslâm kaynaklarını, yazıldıkları tarihle bilgi verdikleri hâdiseler arasındaki zaman aralığını görmezden gelerek veya aşmayı sağlayacak yöntemlerin yardımıyla kullanarak detaylı Hz. Peygamber biyografileri yazan araştırmacılar arasında sayar.¹⁷² Motzki'nin kanaati de rivayetler için isnad-metin analizi, eserler için ise kaynak inşası/tenkidine başvurarak aktarılan problemin aşılabileceğidir.¹⁷³ Motzki'nin rivayetlerin tarihlendirmesi açısından bu çalışmasında ulaştığı sonuç

Abdullah b. Ebî Katâde'yi belirlediği rivayetlerden Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-kübrâ*'sındaki metni şöyledir: Ebû Katâde abdest alırken, yanına bir kedi geldi. Ebû Katâde, kabı kediye [içebilmesi için] eğdi ve "Resûlullah (s.a.v.) 'necis değildir' buyurmuştur", dedi (Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *es-Sünenü'l-kübrâ*, nşr: Muhammed Abdülkâdir 'Atâ [Beyrut: Dâru kütübî'l-'ilmiyye, 1424/2003] 1: 373 [hadis nr. 1162]).

169 Motzki, "The Murder of Ibn Abî l-Huqayq", 233 vd.

170 Bk. Kızıl, *Müşterek Râvi*, 49-50.

171 Harald Motzki, *Reconstruction of a Source of Ibn Ishâq's Life of the Prophet and Early Qur'an Exegesis: A Study of Early 'Abbâs Traditions*, Piscataway, NJ: 2017.

172 Motzki, *Reconstruction*, 10-13.

173 Motzki, *Reconstruction*, 16.

da daha öncekilere benzer olmuş, en erken hicrî I. yüzyılın sonları tarihine ulaşmıştır.

İsnad-metin analizi ile siyer haberlerini inceleyen bir diğer isim Andreas Görke, her ne kadar bu yöntemle erken tarihli haberlerin tesbit edilebileceğine duyduğu güveni ifade etse de, aynı zamanda yöntemin sınırlılıklarına da işaret etmektedir:

1. [Hz.] Muhammed'in biyografisi için bu tür bir analizin uygulanabileceği hadislerin sayısı sınırlıdır. [Hz.] Muhammed'in hayatı ile ilgili birçok haber isnâd-metin analizinin uygun sonuçlar üretmesine yetecek kadar varyanta sahip değildir.
2. Farklı varyantların lafızları genellikle büyük oranda farklılık arz eder. Bu nedenle genel olarak müşterek râvinin haberlerinin orijinal lafızlarını inşa etmek imkânsızdır ve sonuçlar genellikle orijinal haberlerin içeriği ile sınırlıdır.
3. [Hz.] Muhammed'in biyografisi sahasında bu yolla (içerikleri açısından) inşa edilebilecek en erken tarihli haberler genel olarak onun vefat ettiği varsayılan tarihten 40 ila 60 yıl sonrasına aittir ve daha erken döneme tarihlendirilmeleri mümkün birkaç istisna ortaya çıkabilirse de bunlar olaylara bizzat şahit olan kişilerin haberleri değildir.
4. İsnâd-metin analizi çetin ve vakit alan bir yöntemdir. Düzinelerce varyant analiz edilmeli ve birbiriyle karşılaştırılmalıdır. En azından bazı durumlarda bu çaba [ulaşılın] son derece ufak sonuçlarla tezat teşkil etmektedir.¹⁷⁴

Motzki, Schoeler ve Görke'yle ilgili vurgulanması gereken son nokta, hicrî I. yüzyıldan gelen otantik siyer haberlerinin inşa edilebileceğini kabul ederken, bu özellikte olmayan rivayetlerin varlığına da dikkat çekmeleridir. Meselâ bazı haberlerin daha önce Lammens'in de iddia ettiği üzere Kur'an'daki tarihi bilgilere atıflardan üretildiğini ya da daha sonraki kelâmî, fikhî veya siyasî tartışmaların bir ürünü olduğunu, haberler arasında tarihî sıra ve kişiler açısından birçok çelişki bulunduğunu dile getirdikleri görülmektedir.¹⁷⁵

Yakın zamanda siyer haberlerine isnad-metin analizi uygulayan bir diğer isim ise Motzki'nin öğrencisi ve Radboud Üniversitesi'nden meslektaşısı Nicolet Boekhoff-van der Voort olmuştur. Doktora tezinde Zührî rivayetlerini inceleyen Boekhoff-van der Voort, müstakil bir makalesinde de Abdürrazzâk'ın (ö. 211/826-27) *Musannef*inin "Megâzî" bölümünü önce Motzki'nin de uyguladığı kaynak tetkiki/tenkidi (source-criticism) metodu ile incelemiştir. İncelemesi neticesinde, bu bölümdeki rivayetlerin yüzde doksandan fazlasının kaynağı

¹⁷⁴ Görke, "Tarihi Bir Şahsiyet", 212.

¹⁷⁵ Görke, Motzki ve Schoeler, "First Century Sources", 3.

olarak Ma‘mer b. Râşid’in (ö. 153/770), Ma‘mer’in rivayetlerinin ise yüzde altmışından fazlasının kaynağı olarak ise Zührî’nin verildiğini tesbit etmiştir.¹⁷⁶ Boekhoff-van der Voort, Motzki’nin kullandığı otantiklik kriterlerine¹⁷⁷ işaret ederek bu haberlerin büyük kısmının gerçekten Zührî’ye kadar gidebileceği ihtimalini kabul etmektedir.¹⁷⁸ Bu ihtimali test etmek üzere Sürâka b. Mâlik’in (ö. 24/645) hicret esnasında Hz. Peygamber’i (s.a.v.) takibi ile ilgili hadisin *Sahîh-i Buhârî*¹⁷⁹ ve *Musannef*’te yer alan, Ma‘mer → Zührî isnadıyla nakledilen varyantlarının isnad-metin analizini yapan Boekhoff-van der Voort, daha önce Schoeler, Görke ve Motzki’nin ulaştığı müspet sonuçları da ilâve delil göstererek bu rivayetin kaynağının müşterek râvisinin Zührî olduğu hatta Zührî’nin kendi kaynağını da doğru vermiş olabileceğini kabul etmekte¹⁸⁰ ve rivayeti hicrî I. yüzyılın sonlarına tarihlemektedir.¹⁸¹

İsnad-metin analizlerine dayanarak yapılan tarihlendirmelerin Batı’da genel kabul gördüğünü söylemek güçtür. Meselâ, 2011’de kaleme aldığı hacimli makalesinde Stephen Shoemaker Motzki, Görke ve Schoeler’in siyer haberleri ve bilhassa Urve rivayetlerine duydukları itimada -çok az sayıda haberi hariç tutmakla birlikte- itiraz etmiştir. Schoemaker’a göre, isnad-metin analizinin başarılı yönleri varsa da yöntemin, isnad şeması genellikle daha az tarikten müteşekkil olan siyer haberlerine uygulanabilirliği şüphelidir.¹⁸² Ayrıca Shoemaker Motzki’nin analizleriyle ulaştığı sonuçlara gereğinden fazla anlam yüklemiş olabileceği kanaatindedir. Ona göre karmaşık ve yorucu isnad-metin analizlerinin siyer haberlerine uygulanması Hz. Peygamber’le ilgili diğer yöntemlerle ulaşılanlardan farklı yeni bir bilgi vermemektedir.¹⁸³ Shoemaker’ın

176 Nicolet Boekhoff-van der Voort, “The Kitâb al-Maghâzî of ‘Abd al-Razzâq b. Hammâm al-San‘ânî: Searching for Earlier Source-Material”, *The Transmission and Dynamics of the Textual Sources of Islam Essays in Honour of Harald Motzki*, ed. Nicolet Boekhoff-van der Voort v.dğr. (Leiden-Boston, Brill, 2011), 29-31.

177 Motzki, bir râvinin hadisleri aldığı hocalarının çeşitliğini, bu hocalardan naklettikleri arasında hadisler kadar re‘ylerinin bulunmasını, kaynak vermeksizin veya münkatı‘ isnadla naklettiği bilgilerin varlığını söz konusu râvinin kaynaklarını verme konusunda dürüst davrandığını gösteren kriterler/karineler kabul etmiştir.

178 Boekhoff-van der Voort, “The Kitâb al-Maghâzî”, 28, 33.

179 Abdürrezzâk b. Hemâm es-San‘ânî, *el-Musannef*, nşr. Habîburrahman el-A‘zamî (Beyrut: el-Meclisü’l-‘ilmi, 1403/1983), 5: 392; Buhârî, “Menâkibü’l-ensâr”, 45.

180 Bilindiği üzere Motzki, müşterek râvileri “ilk müdevvin-hocalar” şeklinde tarif ettiği için, bu râvilerin hadisleri aldıkları kaynakları doğru verme ihtimallerini göz önünde bulundurur. Fakat bu ona göre zaman zaman müşterek râvilerin hadis uydurmuş olamayacağı anlamına gelmemektedir.

181 Boekhoff-van der Voort, “The Kitâb al-Maghâzî”, 42-43.

182 Stephen J. Shoemaker, “In Search of ‘Urwa’s Sira: Some Methodological Issues in the Quest for ‘Authenticity’ in the Life of Muḥammad”, *Der Islam* 85 (2011): 257. Yukarıda Görke’den yapılan iktibasın da gösterdiği üzere isnad-metin analizlerini yürüten oryantalistler de bu sınırlılıkların farkındadır.

183 Shoemaker, “‘Urwa”, 257, 267, 330.

ulaştığı sonuç erken tarihli rivayetleri tesbit etmek ve hicrî I. yüzyıl hakkında bilgi sahibi olmak için başvurulabilecek en etkili metot Goldziher ve Schacht'ın geliştirdiği metin tenkidinin yanı sıra Cook ve Crone'un yaptığı gibi muasır gayri müslim kaynakları kullanmanın gerektiğidir.¹⁸⁴

İslâm tarihinin bilinen kronolojik çerçevesini ve İslâm kaynaklarından hareketle yazılmasını reddeden revizyonist oryantalistler Wansbrough, Crone ve Cook bekleneneği üzere hadis ve siyer kaynaklarını aralarında bir ayırım yapmaksızın reddetmişlerdir.¹⁸⁵ Lammens'e benzer şekilde siyer haberlerinin çoğunluğunun Kur'an'da Hz. Peygamber dönemi olaylarına yapılan atıfların tefsiri yoluyla oluşturulduğu kanaatindeki Crone'a göre siyerin başlangıçtan itibaren kesintisiz bir rivayeti söz konusu değildir.¹⁸⁶ Hatta İslâm'ın ilk yılları hakkında bilgi edinmek sonradan yapılan tahrifler nedeniyle mümkün değildir. Bu nedenle İslâm geleneğinin, geçmişi korumak yerine yıktığını ve bu yıkımın en kapsamlı gerçekleştiği sahanın siyer olduğunu iddia eder.¹⁸⁷ Bu radikal görüşlerine rağmen Crone, sonraki dönemde siyerin parçası olan birtakım vesikaların otantik olabileceğini kabul etmiştir.¹⁸⁸ Nitekim bu vesikaları yukarıda da ifade edildiği üzere yüzyılın başında Wellhausen da otantik kabul etmiştir. Öte taraftan yakın dönemde şüpheli yaklaşım *The Encyclopaedia of Islam*'ın üçüncü edisyonunda "Biography of the Prophet" maddesini yazan Wim Raven tarafından tekrar dile getirilmiş, Raven hicrî I. yüzyıla tarihlendirilebilecek siyer haberlerinden neredeyse hiç bulunmadığı iddiasını öne sürmüştür.¹⁸⁹

Hicrî I. yüzyıldan gelen otantik materyallerin varlığını kabul eden oryantalistlerin söz konusu görüşleriyle ilgili bir noktanın da açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Bu tür ifadelerde dikkat edilmesi gereken, otantik kabul edilen rivayet veya çerçevenin daha ziyade "otantik öz" şeklinde ifade edilmesidir. Otantik malzemenin oryantalistlerin metinlerinde "kernel, core" gibi terimlerle ifade edilmesi hakkında 2005 yılında yapılmış şu tesbitin

184 Shoemaker, "Urwa", 331, 344.

185 Wim Raven, revizyonistleri Lammens ve Caetani'den sonraki "ikinci şüphelilik dalgası" şeklinde nitelemektedir. Öte taraftan Raven'a göre, Schoeler ve Motzki'nin yaklaşımı "Hz. Peygamber'in gerçek tarihi biyografisi için duyulan bir nostalji"dir (Raven, "Biography", *EF*). Lammens'in revizyonistlerin öncüsü olması hakkında ayrıca bk. Donner, *Narratives*, 20.

186 Patricia Crone, *Meccan Trade and the Rise of Islam* (Piscataway: Gorgias Press, 2004), 214 vd, 226.

187 Patricia Crone, *Slaves on Horses: The Evolution of Islamic Polity* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), 7. Crone'un bu görüşü ile ilgili Donner'ın tenkit ve değerlendirmesi için bk. Donner, *Narratives*, 26.

188 Crone, "What do we actually know about Mohammed?". Crone ayrıca çok daha önce 1980'de yayımlanan *Slaves on Horses* isimli kitabında da Medine Vesikası'nın sıhhatini kabul eder (Patricia Crone, *Slaves on Horses*, 7).

189 Raven, "Biography", *EF*.

burada tekrar edilmesi isabetli olacaktır:

Oryantalistlerin hadis tarihlendirmelerinde sıkça kullandıkları ‘kernel’, ‘core’ gibi kelimeler, hadisin bugüne ulaştığı şekliyle sahih olmasa dahi gerçekten ilk dönemlerde yaşanan bir tartışmayı yansıttığına veya içeriğinin tarihi unsurlar barındırdığına işaret etmek için kullanılmaktadır. Esasen bu kelimelerin kullanımı, hem hadislerin zaman içinde ifade ve biçim açısından geliştiği düşüncesinin kabulünü hem de hadis metinlerinde içerik ve biçim ayrımı yapılmasını gerektirmektedir.¹⁹⁰

Dolayısıyla otantik olan hadisin veya siyer haberinin formu yani lafızları değil, içeriği,¹⁹¹ bahsettiği hâdisedir.¹⁹² Oryantalistlerin bu görüşlerinde etkili olan Hz. Peygamber döneminden başlayan müteselsil bir hadis rivayetinin bulunmadığı, isnadın geç bir tarihte kullanılmaya başlandığı, hadislerin uzun süre şifahen nakledildiği ve ayrıca önemli bir kısmının mâna ile rivayet edildiği, hadis alma ve nakletme yollarını düzenleyen kuralların tesbitinden önce geçen sürenin hadislerin asıl formuna zarar verdiği, metinlerin birtakım ideolojik ve/veya kelâmî, fıkhi¹⁹³ mülâhazalarla çeşitli detayların eklenmesi veya çıkarılması şeklinde bir redaksiyon sürecinden geçtiği, ihtilâflarda üstün çıkabilmek için kasıtlı tahriflerin yapıldığı gibi kabul ve iddialardır.¹⁹⁴ Bu nedenle Schacht’a itiraz eden isimler de dâhil oryantalistler formel anlamda hadisleri Hz. Peygamber dönemine tarihlendirmemektedir.¹⁹⁵ Bu tavrı James Robson şu sözleriyle dile getirmektedir:

İbn İskâk’tan Sahabeye veya Hazreti Peygambere kadar uzanan rivayet zincirlerini sahih olarak kabul etmeğe taraftarım. Fakat, bir derece daha ileri giderek bu isnâdlar tarafından teyid olunan haberlerin mahiyeti üzerinde durmak, ortaya oldukça güç meseleler çıkarmaktadır. Çünkü tenkidde tam manâsiyle tarafsız olmak zordur. Çok defa hadisin, *heyeti asliyesi sahih olmasa*

190 Harald Motzki, “İbn Şihâb ez-Zühri’nin Fıkhi: Bir Kaynak Tenkidi Denemesi”, çev. Fatma Kızıl, *Hadis Tetkikleri*, 3/2 (2005): 158, çev. notu. Bu terimlere “substance” da eklenebilir. “Substance” ve “core”un birlikte kullanıldığı bir örnek için bk. Noel J. Coulson, *A History of Islamic Law* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1978), 42 vd.

191 Meselâ bk. Coulson, *A History of Islamic Law*, 64 vd.

192 Nabia Abbott (ö. 1981), Batı’da bu tür bir içerik-form ayrımı yapmaksızın sahih anlamında otantik rivayetlerden bahseden istisnâî bir isimdir.

193 2019 yılında yayımlanan *Studies in Legal Hadith* isimli kitabında Hiroyuki Yanagihashi de fûrû-ı fıkıhtaki değişikliklerin ahkâm hadislerinde değişiklik yapılmasına dolayısıyla farklı varyantların ortaya çıkmasına neden olduğunu iddia etmektedir (Hiroyuki Yanagihashi, *Studies in Legal Hadith* [Leiden-Boston: Brill, 2019], 6).

194 Meselâ bk. Hoyland, “Writing”, 7; Schoeler, *Biography*, 2; Anreas Görke, “Eschatology, History, and The Common Link: A Study in Methodology”, *Method and Theory in the Studies of Islamic Origins*, ed. Herbert Berg (Leiden-Boston: Brill, 2003), 182; Motzki, *Reconstruction*, 14, dn. 13.

195 Bu konuda ayrıca bk. Kızıl, *Müşterek Râvi*, 45-46, 67, dn. 11; 229.

bile, sahih bir özünün mevcut olduğu ileri sürülmüştür; fakat henüz hiç kimse, bu özü bulup çıkaracak bir metod ortaya koymamıştır. Bununla beraber rivayet, bir hudut dahilinde kabul edilirse, rivayet esnasında bazı şekli tasarruflara maruz kalmış olsa bile, o rivayetin istinad ettiği bir esasın bulunması icab eder. Hukukî hadislerin inkişafı hakkında daha sonraki nesiller tarafından ne söylenirse söylensin ve Kur'ânın dışında Peygamber hakkında sâhip olduğumuz bilgilerin doğruluğu üzerinde ne gibi şüpheler yaratılırsa yaratılsın, bilhassa hicretten sonra Peygamberin hayatının anahatları hakkında gerçek malumata sâhip olduğumuza inanmak zorundayız. Kur'ândan başka, Hazreti Muhammedin sözlerine ağızdan çıktığı şekliyle sâhip olamasak bile, hiç olmazsa çeşitli durumlarda onun söylemiş olduğu sözler hakkında umumî bir malumat sahibi olmamız icab eder.¹⁹⁶

Yukarıdaki ifadelerde de görüldüğü üzere hadislerin otantik özünün kabul veya reddinin metodoloji tartışmalarına doğrudan etkisi bulunmakta, hadis literatürünün otantik özünün varlığını reddedenler hadislerin hangi dönemde uydurulduğunu tesbitle meşgulken, kabul edenler bu özü tesbit edecek metod meselesine ağırlık vermektedir. Neticede ise her iki grup da farklı amaçlarla metod meselesini gündemlerine almaktadır.

Batı'da siyer araştırmalarındaki bir çizgiye işareti açısından Gregor Schoeler'in, Robson'un değerlendirmesinden yarım yüzyıl sonra dile getirdiği aşağıdaki görüşü de kayda değerdir:

Mevcut kaynakları kullanarak, (Hz.) Muhammed'le yakın teması bulunan kişilere hatta zaman zaman bu hâdiselerin görgü şahitlerine kadar ulaşan haberleri inşa edebileceğimizi göstermeye çalıştım. Bu haberlerin en azından olayların genel hatlarını yansıttığını öne sürdüm.¹⁹⁷

Schoeler'in Urve rivayetlerinin analizi neticesinde ulaştığı bu sonuçta dikkat edilmesi gereken, otantik özün yeniden inşasını neredeyse¹⁹⁸ her zaman içerikle sınırlaması, lafızların inşasını ancak nadir durumlarda kabul etmesidir.¹⁹⁹ Kısacası

196 James Robson, "İbn İshak'ın İsnad Kullanışı", çev. Talât Koçyiğit, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (1962): 125 vd (Talât Koçyiğit, Robson'ın bu zor paragrafını gayet güzel tercüme ettiği için, tercümesi iktibas edilmiş fakat İngilizce anlamı netleştirecek ufak tasarruflarda bulunulmuş, vurgular eklenmiştir). Robson'ın hadislerin formu/şeklinin muhafazası konusundan daha önce yazdığı makalesindeki bakış açısı ise daha müsbettir (a.mlf., "The *İsnâd* in Muslim Tradition", *Ḥadith: Origins and Developments*, ed. Harald Motzki, Aldershot: Ashgate, 2004, 173).

197 Schoeler, *Biography*, xii; ayrıca krş. a.mlf., "Foundations", 21. Johann Fück ise siyer haberleri ile sınırlamaksızın otantik hadislerin varlığını kabul etmektedir (Johann Fück, "The Role of Traditionalism in Islam", *Ḥadith: Origins and Developments*, ed. Harald Motzki [Aldershot: Ashgate, 2004, 15].

198 Schoeler, daha önce ifade edildiği üzere nadir durumlarda lafzın inşasını mümkün görmektedir.

199 Schoeler, "Foundation", 23, 25, 27, 28. Urve rivayetlerini inceleyen Görke de lafızların inşasını imkânsız kabul etmektedir (Görke, "Tarihi Bir Şahsiyet", 213).

onun görüşleri içerik-lafız/biçim ayrımını net bir şekilde göstermektedir. Benzer bir ayrımı Motzki'nin hadis tarihlendirmelerinde de görmek mümkündür. Meselâ Motzki Hz. Osman (644-656) döneminde Kur'an'ın çoğaltılması ile ilgili Zührî'nin Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/711-12) naklettiği rivayet için şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

Biz kronolojik bir ipucu olarak Enes'in vefat tarihini esas alırsak bu bilginin hicri I. asrın son onlu yıllarına gitmesi gerekmektedir. Bu cümle, benim Zührî'nin rivâyetlerinin lafzen şeyhlerinden alındığını ve her iki rivâyetin bütün detaylarının da onlardan gelmesi gerektiğini iddia ettiğim şeklinde anlaşılmalıdır. Bu, Zührî zamanında rivâyetin genel olarak şifâhî olması nedeniyle pek muhtemel gözükmemektedir.²⁰⁰

Rivayetlerin ancak özünü otantik kabul eden oryantalistlerin aşırı temkinli ifadeleri kaçınılmaz olarak yorucu ve çok zaman alan isnad-metin analizlerinin gerçekten harcanan emeğe değip değmeyeceği şeklindeki tenkitleri de beraberinde getirmiştir. Schoeler'in aşağıdaki ifadeleri bu temkinle neyin kastedildiğini açıklığa kavuşturacaktır:

"Otantik" ifadesi, *zorunlu olarak*, bu hadislerde tasvir edilen hâdiselerin aynen anlatıldığı şekilde gerçekleştiğini ima ettiğim anlamına gelmiyor. En eski haberlerle, naklettikleri hâdiseler arasındaki kronolojik mesafeyi (yaklaşık 30-60 yıl) ve râvilerin bakış açılarından kaynaklanmış tahrifleri göz önünde bulundurmalıyız. Bu değerlendirmelere rağmen yine de bu tür haberlerin görgü şahitlerinin nakillerine ya da (en azından) muasır kaynaklara dayanmaları nedeniyle yaklaşık olarak gerçek hâdiselerin anahatlarını ve bazen hatta belki de bazı detayları yansıttığı hipotezini düşünebiliriz.²⁰¹

Yakın tarihte Finlandiyalı oryantalist Ilkka Lindstedt de tarih kaynaklarında çok sayıda uydurma bilginin bulunmasına rağmen temelde otantik bir özün (kernel) bulunduğu şeklindeki kanaatini dile getirmiştir. Lindstedt'in önerdiği yöntem ise Motzki ve Schoeler'in isnad-metin analizi yerine İslam kaynakları ve muasır gayri müslim kaynaklar arasında yapılacak mukayesedir.²⁰²

Konuyla ilgili dikkatli olunması gereken son nokta da "otantik özü" kabulünün bir oryantalisti mutavassıt saymak için yeterli olmayacağıdır. Zira istisnai birkaç örnekte bu tür bir özün kabulü ile hadis literatürünün genelinden çıkarılabilecek bu mahiyette bir materyalin kabulü arasında fark vardır. Meselâ siyer literatürüne hiç itimat etmeyen Lammens'in dahi nadiren bu tür malzemedan söz etmesi

200 Harald Motzki, "Kur'an'ın Toplanması: Son Metodolojik Gelişmeler Işığında Batılı Bakış Açısını Yeniden Düşünmek", 165; ayrıca krş. a.mlf., "Murder of Ibn Abi l-Ḥuqayq", 232.

201 Schoeler, *Biography*, 1 vd.

202 Lindstedt, "New Interpretation", 116

onu mutavassıt bir oryantalist saymak için elbette yeterli değildir.²⁰³ Nitekim Juynboll'un daha önce iktibas edilen ifadeleri otantik rivayetlerin varlığını teoride kabul ettiğini gösterse de onun mutavassıt oryantalistler arasında sayılması kesinlikle mümkün değildir.

B. Sünnetin Bağlayıcılığının Zaman İçerisinde Arttığı ve Hadislerin Geriye Yansıtıldığı İddiası:

Sünnetle ilgili olarak istisnasız bütün oryantalistlerin sünnetin bağlayıcılığının zaman içerisinde arttığı görüşünü benimsediği söylenebilir. Buna bağlı olarak gayr-ı metlûv vahiy anlayışı, hikmetin sünnet şeklinde te'vili ve Hz. Peygamber'in ismet sıfatının kabulünün de zaman içerisinde gerçekleştiği iddia edilmiştir. Sünnetin tedricen bağlayıcılığının artışında önemli rol oynayan isim olarak ise Schacht'tan itibaren İmâm Şâfi'nin (ö. 204/820) vurgulandığı görülür. Schacht'a göre İmâm Şâfi'nin rolü sünnetin tesbitinde amel yerine yalnız merfû hadislerin esas alınması noktasındaki ısrarı değil de eski hukuk okullarının temelde re'y, idârî düzenlemeler, örf ve bilhassa diğer medeniyetlerden ödünç alınan unsurlardan müteşekkil dolayısıyla nebevî sünnetle bir alâkası olmayan yaşayan gelenekleri yerine nebevî sünnetin ikamesini savunması ve ehl-i hadisle birlikte bu süreci hızlandırmasıdır.²⁰⁴ Schacht'ın seleflerinden önemli farkı ise Goldziher'de de dâhil ilk oryantalistlerin Hz. Peygamber'in sünnetinin ilk nesilden itibaren bağlayıcı olduğu fikrini kabul etmelerine rağmen,²⁰⁵ onun Hz. Peygamber'in sünnetinin fikhî bağlayıcılığı anlayışının hicrî I. yüzyılın sonlarında ortaya çıktığını iddia etmesidir. Kendisinden önce bu iddiasına en fazla yaklaşan isim ise Schacht'ın da işaret ettiği üzere²⁰⁶ İngiliz oryantalist D. S. Margoligouth (ö. 1940) olmuştur.

Oryantalistlerin sünnetle ilgili aktarılan iddialarının hadise yansımaları ise Goldziher'den itibaren "ref'"in (geriye yansıtma ve isnadların geriye doğru büyümesi)²⁰⁷ genelleştirilerek, hadislerin sayıca artışının yegâne sebebi kabul edilmesidir. Sünnetin bağlayıcılığının zaman içerisinde arttığı, re'yin başlangıçtaki etkinliğinin azaldığı ve buna bağlı olarak geniş çaplı bir geriye yansıtma sürecinin yaşandığı şeklinde Schacht'la birlikte sistemli bir ifadeye kavuşan görüş Schacht sonrası oryantalist geleneğin en sağduyulu isimlerinden Motzki gibi mutavassıt

203 Bk. Schoeler, *Biography*, 3; Hoyland, "Writing", 3. Bu tür bir otantik özü kabul ettiğini ihsas eden ifadeleri Goldziher'de dahi görmek mümkündür. Fakat belki de akademik oryantalizmin başlangıcında yer almasının da etkisiyle görüşlerinde gelgitler görülmektedir. Kesin olan ise hadislere yönelik genel şüpheli yaklaşımıdır.

204 Schacht'ın kendisinden sonraki oryantalist gelenekte büyük oranda kabul edilen bu iddiası ve tenkidi için bk. Kızıl, *Müşterek Râvi*, 103-112.

205 Meselâ bk. Goldziher, *Muslim Studies*, 2: 26, 29, 31.

206 Schacht, *Origins*, v.

207 Ref', geriye yansıtma ve isnadların geriye doğru büyümesi terimleri ve aralarındaki irtibat için bk. Kızıl, *Müşterek Râvi*, 113-140.

bir oryantalistin veya Schacht'ın görüşlerini birçok açıdan tenkit eden Noel Coulson ve Wael b. Hallaq²⁰⁸ gibi isimlerin dahi aşamadığı bir çerçeve hâline gelmiştir.²⁰⁹ Bununla birlikte Motzki, Schacht sonrası dönemde hicrî II. yüzyıla tarihlenmesi yerleşik kaide hâline gelen ahkâm rivayetlerinin hicrî I. yüzyıla tarihlendirilebileceğini kabul etmiştir. Hallaq ise sünnetin bağlayıcılığının zaman içinde arttığını ve ancak hicrî I. yüzyılın sonunda diğer sünnetlere üstünlük kazandığını, buna bağlı olarak çok sayıda hadisin uydurularak geriye yansıtıldığını iddia etmekle birlikte Schacht'ın aksine nebevî sünnetin başlangıçtan itibaren varlığını kabul etmiştir.²¹⁰

Fıkhi ve kelâmî düzenleme ve ilkelerin önceki nesillere, bilhassa ilk nesle ref' edildiği iddiasının esasen Batı'da Kitâb-ı Mukaddes tenkidinin vahyolunmuş mevsuk kutsal metin fikrine yönelik şüpheli yaklaşımıyla irtibatı bulunmaktadır.²¹¹ Zira Batı'da sadece İslâm değil, Yahudi ve Hristiyan dinlerinin gelenekleri de bu şekilde bir geriye yansıtmanın neticesi görülmüştür. Meselâ aralarındaki mektuplaşmaların²¹² da gösterdiği üzere Goldziher'le yakın irtibat hâlindeki Wellhausen'a göre, Yahudilik ve Hristiyanlık'ta da gelenek tevarüs edilen bir şey değil, yeniliktir. Bu nedenle de aldığı son şekliyle gelenek veya kurumsallaşmış/sistemleşmiş din, dinlerin ilk aşamalarından farklı ve hatta onlarla ihtilâf hâlinindedir. Nitekim Wellhausen'un görüşleri esas alındığında gelenekle irtibatlı anahtar kavramlar geleneğin inşası, dönüşüm/başkalaşma ve hatta karartmadır.²¹³ Ayrıca, Oxford Üniversitesi öğretim üyesi Amerikalı oryantalist Christopher Melchert, İslâm geleneğinin büyük bir değişim süreci geçirdiği ve geriye yansıtma sürecinin yaşandığı şeklindeki kanaatini dile

208 Makalede kişi, eser ve istilâhların yazımında, *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin imlâsı takip edilmişse de burada ansiklopedinin aksine Vâil b. Hallâk yazımı kullanılmamıştır. Yine oryantalist literatürde yapıldığı üzere yazara tam isminin verilmediği durumlarda yalnız Hallaq şeklinde atıfta bulunmak tercih edilmiştir.

209 Schacht öncesi oryantalist geleneğin seyri ve Schacht'ın seleflerinin görüşlerini sistemleştirmesi, kendisinden sonraki oryantalistler üzerindeki etkisi daha önce detaylı biçimde ele alındığı için burada özet bilgi vermekle yetinilmiştir. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Kızıl, "Goldziher'den Schacht'a", 59-61; *Müşterek Râvi*, 63-157. Johann Fück ve Robert Serjeant'ın bu genellemenin dışında kaldığı söylenebilir.

210 Wael b. Hallaq, *The Origins and Evolution of Islamic Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 47, 69, 102-104.

211 Snouck-Hurgronje ve Goldziher'in Wellhausen'ın tezini hadislerle uygulaması hakkında bk. A. J. Wensinck, "The Importance of Tradition for The Study of Islam", *The Moslem World*, 11/3, 1921: 241. Goldziher'in hadislerle ilgili değerlendirmelerinde Wellhausen'ın sağladığı şablona dayanması ve ondan etkilenmesi hakkında ayrıca bk. Dietrich Jung, "Islamic Studies and Religious Reform. Ignaz Goldziher – A Crossroads of Judaism, Christianity and Islam", *Der Islam*, 90/1 (2013): 110, 123.

212 Kratz, "Wellhausen's Method", 397-8.

213 Wellhausen'ın gelenekle ilgili görüşleri, dinlerin zaman içinde geçirdiği dönüşümle ilgili iddiaları için bk. Kratz, "Wellhausen's Method", 383, 385, 391, 402. Bu konu hakkında son bölümde daha ayrıntılı bilgi verilecektir.

getirirken, bunların diğer dinî geleneklerdekine benzer şekilde gerçekleştiğini belirtir. Dolayısıyla oryantalistlerin gelenekle ilgili kanaatleri sadece İslâm'la sınırlı değildir.²¹⁴

Norveçli oryantalist Knut Vikør, 2014'te oryantalistlerin İslâm hukukunun başlangıcına dair görüşlerinin bir özetini sunar ve bilhassa Goldziher'den itibaren Batılı araştırmacıların Hz. Peygamber'in İslâm hukukundaki rolünü tahfif edip, fethedilen bölgelerdeki yabancı hukukların tesirini (kültürel ödünç alma) vurguladıklarına işaret eder.²¹⁵ Ona göre Goldziher kendi döneminde hâkim antropolojik anlayıştan hareket etmekte, farklı toplumlardaki benzer uygulamaların bağımsız gelişemeyeceği ve muhakkak bir etkilenmenin olması gerektiğini varsaymaktadır.²¹⁶ Nitekim daha sonraki aşamada kültürel ödünç alma iddialarına yönelik oryantalist paradigma içerisinde yöneltilen tenkitler de daha ziyade aynı şartların benzer uygulamaları birbirinden bağımsız üretilebileceği görüşünün altını çizmiştir. Diğer birçok konuda olduğu gibi Schacht, Goldziher'in kültürel ödünç alma iddialarını tekrar etmiş ve daha sistemli biçimde dile getirmiştir.²¹⁷ Sünnetin rolü ise, alınan unsurların İslâmleştirilmesini sağlamak üzere kullanılan bir araç olmasından ibarettir.

Oryantalist paradigmanın sünnetle ilgili kabullerinin Schacht sonrası büyük bir değişikliğe uğradığını söylemek güçtür. Nitekim Schacht'ın yaklaşımının artık standart görüş hâline geldiğini gösteren delillerden birisi de *Encyclopaedia of Islam*'ın üçüncü edisyonun Sofia Üniversitesi öğretim üyesi Pavel Pavlovitch tarafından kaleme alınan "Hâdîth" maddesidir. 2018'de yayımlanan maddede isnadın hicrî I. yüzyılda ikinci fitne ile başladığı görüşü gibi Schacht'ın ilgili iddialarından ayrılan değerlendirmeler bulunmakla birlikte sünnetin hicrî I. yüzyılda hukukî bir delil olmadığı ve hadislerin ise hicrî II. yüzyılın başlarında dahi nadiren fıkıh ve tefsirde kullanıldığı öne sürülmüştür.²¹⁸ Öte taraftan yaklaşık son yirmi yılda erken tarihli otantik rivayetlerin kabulü, nebevî sünnetin başlangıcı için eskiye oranla daha erken tarihlerin verilmesi dile getirilmesi

214 Christopher Melchert, "Early History of Islamic Law", *Method and Theory in the Studies of Islamic Origins*, ed. Herbert Berg (Leiden-Boston: Brill, 2003), 324.

215 Knut S. Vikør, "The Origins of Sharia", *The Ashgate Research Companion to Islamic Law*, ed. Rudolph Peters ve Peri Bearman (Farnham: Ashgate, 2014), 13. Vikør, Carlo Nallino'nun (ö. 1938) kültürel ödünç alma vurgusuna itiraz ettiğine dikkat çekmektedir.

216 Vikør, "The Origins of Sharia", 24. Kültürel ödünç alma iddiaları, XIX. yüzyılda İslâm araştırmalarına hâkim, tarihî olayların orijinalliğini reddeden ve ancak dana önceki olaylara dayanarak açıklanabileceğini ifade eden tarihselcilikle ilişkilidir (bk. Martin – Empey, "Islamic Studies (History of the Field)", <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t236/e0395> [eriş. tar. 20 Haziran 2017]).

217 Bk. Kızıl, *Müşterek Râvi*, 92-102.

218 Pavel Pavlovitch, "Hâdîth", *The Encyclopaedia of Islam, Three* (Leiden-Boston: Brill, 2018), 4. fskl., 48-61; isnadla ilgili görüş için bk. s. 50.

kayda değer değişimlerdir. Yine yakın tarihte sünnetle ilgili farklı bir görüş de Tel Aviv Üniversitesi öğretim üyesi Lena Salaymeh tarafından 2016'da yayımlanan kitabında dile getirilmiştir.²¹⁹ Salaymeh, kitabında İslâm hukukunun İslâm'la başladığını²²⁰ ve sahâbenin sadece dinî figürler değil aynı zamanda fıkıhı öğreten ve uygulayan kişiler olduğunu ifade etmiştir.²²¹ Elbette yakın dönem çalışmaları bağlamında bahsedilmesi gereken önemli bir isim de mühtedi Batılı araştırmacı Jonathan Brown'dır. Brown, Batı geleneği içerisinde yetişmişse de bugün²²² akademik çalışmalarını tamamen İslâmî paradigma içerisinde yürüttüğü söylenebilir.

Günümüzde Batı'da hadis çalışmaları açısından bahsedilmesi gereken önemi bir gelişme de bugüne kadar temel araştırma sahasını teşkil eden sıhhat tartışmalarının ötesine geçerek hadis edebiyatının çeşitli türleri üzerinde yapılan çalışmalardır. Bu noktada hadis şerhçiliği konusunda çalışan Joel Blecher ile rical edebiyatı üzerinde çalışan Scott Lucas ve yine dijital beşerî bilimlerin imkânlarını rical literatürünü analiz için kullanan Maxim Romanov'un isimleri anılmalıdır.

C. İsnad Tenkidinin Yetersizliği ve Metin Tenkidinin İhmal Edildiği İddiası:

1. Batı'da İsnadın Başlangıcı Hakkında Öne Çıkan Değerlendirmeler:

Türkiye'de Tayyip Okıç'ten (ö. 1977) itibaren oryantalistlerin isnadla ilgili görüşlerine değinen bütün eserlerde Caetani, Horovitz, Robson, Schacht ve Juynboll gibi oryantalistlerin isnad kronolojileri ele alınmış, öne sürdükleri deliller birçok vesile ile tartışılmıştır.²²³ Batı'da en son Pavel Pavlovitch isnad

219 *The Beginnings of Islamic Law: Late Antique Islamicate Legal Traditions* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016).

220 Yahudi oryantalist Goitein da İslâm hukukunun Medine döneminde başladığı kanaatindedir. Fakat Goitein'in bu iddiasına ulaştığı akıl yürütme tarzı da ayrıca problem arz ettiği için metne dâhil edilmemiştir. Bk. Kızıl, *Müşterek Râvi*, 86, dn. 74.

221 Salaymeh, *Beginnings*, 2.

222 "Bugün" kaydının kullanılması daha önceki çalışmalarında oryantalist paradigmanın temel iddialarını kabul ettiğini gösterir münferit değerlendirmeleri nedeniyle. Meselâ, 2008'de yayımlanan bir makalesindeki şu ifadesi gibi:

Batılı ilim adamları, saygı duyulan *Sahihayn*'in dahi ilk iki asrın siyasi, fikhî ve dini anlaşmazlıklardan doğan anakronik haberlerle dolu olduğunu göstermiştir (Jonathan A. C. Brown, "How We Know Early Hadith Critics Did Matn Criticism and Why It's So Hard to Find", *Islamic Law and Society*, 15 [2008], 182).

223 Meselâ bk. Tayyib Okıç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1959), 8-11; Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları: Tarih, Usûl, Tenkid, Yorum* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 28-34; Kızıl, *Oryantalistlerin Hadislerin Menşeiine Tespate Yönelik Yöntemleri*, 6-12; Arif Ulu, "Hadis Rivâyetinde İsnadın Başlaması ya da Fitnenin Tarihi (İbn Sirin'in İsnadla İlgili İfadelerinin Muhtevâsı Üzerine Bir İnceleme)", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12/1 (2012): 119-166; Ahmet Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi* (İstanbul: İFAV, 2017), 66-73. Arif Ulu, makalenin girişinde konu ile ilgili Türkçe yazılmış veya Türkçe'ye çevrilmiş çalışmaları sıralamaktadır.

kronolojisi hakkında 2018’de yayımlanan makalesinde²²⁴ konuyla ilgili hem müslüman ilim adamlarının hem de oryantalistlerin bilhassa İbn Sirîn’in (ö. 110/729) sözündeki²²⁵ “fitne” tabiri üzerinden yürüttükleri tartışmaları ve ulaştıkları neticeleri özetlemiştir.²²⁶

Batı’da fitne meselesine değinmeksizin isnad kronolojisinden bahseden isimlerden Goldziher muteber hadis kaynaklarındaki rivayetlerin dahi güvenilir kabul edildiğini iddia etmesi nedeniyle doğal olarak müslümanların bu hadisleri güvenilir kabul etmek üzere kullandığı yöntemin geçerliliğini de reddetmiştir. Bu nedenle isnad kronolojisi onun gündeminde değildir.²²⁷ Bununla birlikte kolektif isnad ve bu tür isnadla nakledilen melez metin (combined report)²²⁸ -kolektif isnad terimini kullanmasa da- Goldziher’in dikkatini çekmiş, Zühri’nin ifk hâdisesi rivayetini de bu uygulamaya örnek olarak vermiştir.²²⁹ Josef Horovitz’in de işaret ettiği üzere kolektif isnad kendisinden önce isnad kullanımının varlığını gerektirdiği için Goldziher Zühri’den önce isnad kullanımının başladığını kabul ediyor olmalıdır.²³⁰ Ayrıca, Goldziher’in *Muvatta*’daki mürsel rivayetlerin isnadın

224 “The Origin of the Isnād and al-Mukhtār b. Abī ‘Ubayd’s Revolt in Kūfa (66-7/685-7)”, *al-Qanṭara*, 39/1 (2018): 17-48.

225 “Önceleri isnad hakkında sormazlardı. Fitne vuku bulunca, ‘bize râvilerinizin isimlerini söyleyin’ demeye başladılar. (Râvi) sünnet ehliyse dikkate alınır ve hadisleri kabul edilir, bid‘at ehliyse dikkate alınmaz, hadisi kabul edilmezdi.” Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *Sahih*, nşr. M. Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi’l-kütübî’l-‘Arabîyye, 1412/1991), “Mukaddime”, 1: 15.

226 Fitne hadisinin isnad kronolojisinin belirlenmesinde merkezî konumda olması hakkında Pavlovitch, “Origin”, 18, 32.

227 Donner, *Narratives*, 14.

228 Melez metin, elbette “combined report”un literal tercümesi değildir. Fakat maksadı ifade ettiği için bu çeviri tercih edilmiştir. Zira oryantalistler “combined report”la sadece aynı hadisin farklı rivayetlerinin metinlerinin birleştirilmesini değil, bu rivayetler üzerinde tasarruflarda bulunarak tek bir metin inşa edilmesini kastetmektedir (bk. Michael Lecker, “Wāqidi’s Account on the Status of the Jews of Medina: A Study of a Combined Report”, *Journal of Near Eastern Studies*, 54/1 [1995]: 19, dn. 21; 20). Çevirinin daha önce kullanıldığı bir çalışma için bk. Kızıl, *Müşterek Râvi*, 3. Bölüm (incelenen hadis grubunda iki farklı isnadla hadisi alan râviler arasında melez metin oluşturan herhangi bir râvi tesbit edilmemiş, bilâkis her râvinin birden fazla hocadan aldığı rivayetleri aldığı şekliyle, metin eksikse dahi, müstakil olarak yani diğer tarikale birleştirmeden, eksikleri tamamlama yoluna gitmeksizin naklettiği görülmüştür). Lecker, melez metinlerin oluşturulmasının muhtemel nedenlerinden biri olarak rivayette yer alan tartışmaya veya soruna neden olacak ifadelerin dönemin hassasiyetleri yönünde yumuşatılması olduğunu iddia etmektedir (Michael Lecker, “Wāqidi’ (d. 822) vs. Zuhri’ (d. 742): The Fate of the Jewish Banū Abī l-Ḥuqayq”, *Le judaïsme de l’Arabie antique* [Turnhout: Brepols Publishers, 2015], 502, 506).

229 Ignaz Goldziher, “Müslümanlarda Rivâyet Literatürüne Dair Yeni Materyaller”, çev. Hüseyin Akgün, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2015): 89; ayrıca bk. Lecker, “Wāqidi’s Account”, 19.

230 Horovitz, “Antiquity”, 154. Zühri’nin kolektif isnad kullanması hakkında ayrıca bk. Duri, “al-Zuhri”, 8.

bu dönemde henüz bir zorunluluk olmadığını gösterdiği şeklindeki kanaati onun isnadın ilk kez kullanılmaya başlanması ile zorunluluk hâline gelmesi arasında bir ayırım yaptığını göstermektedir.²³¹ Goldziher'in kolektif isnadla ilgili görüşüne de değinen Horovitz ise isnadın başlangıcının hicrî I. yüzyılın son üçte birinden geç olamayacağını dile getirerek, yaklaşık bir tarih olarak hicrî 66 sonrasını vermiş,²³² daha sonraki bir çalışmada ise isnadın hicrî 75 yılından daha geç olamayacağını açıkça ifade etmiştir.²³³ Yaklaşık olarak benzer bir tarih veren oryantalist ise Motzki'nin Sprenger'le birlikte Batı'da isnadın tarih araştırmalarındaki önemini kabul ettiğine işaret ettiği Johann Fück'tür.²³⁴ Horovitz'in öğrencisi Fück, Urve'nin isnada aşına olduğunu fakat onun isnad kullanımının basitliği ve istikrarsızlığını ifade etmektedir.²³⁵ Dolayısıyla Fück'ün isnadın Urve'den çok önce kullanılmaya başlanmış olmadığını düşündüğü söylenebilir. Yakın tarihte Ilkka Lindstedt de isnadın Urve'nin çok öncesinde mevcut olmadığını iddia etmiştir.²³⁶ Fitne konusundan bağımsız olarak Uri Rubin de net bir tarih vermemekle birlikte ilk yüzyılda isnadın varlığını kabul etmekte, Goldziher'den itibaren sık sık dile getirilen isnadların hicrî I. yüzyıldaki kısımlarının geriye doğru büyümeyle oluşturulduğu iddiasını reddetmektedir.²³⁷

İbn Sirîn'in sözüne dayanarak isnadın ilk kez kullanıldığı tarihi belirlemeye çalışan oryantalistlere bakıldığında, Juynboll'un İbn Sirîn'in bahsettiği fitneyi (60-73/680-692) yılları arasında Abdullah b. Zübeyr taraftarları (ö. 73/692) ve Emeviler arasındaki iç savaş olarak kabul ettiği görülür.²³⁸ Bu nedenle o, isnad talebinin başlangıcını hicrî I. asrın son çeyreğine tarihler.²³⁹ Bununla birlikte, Juynboll'un ilk râvi tenkidini hicrî 60 yılına tarihlendirmesinden hareketle,²⁴⁰ hicrî 75 öncesinde isnadın münferid kullanımlarını için mümkün gördüğü söylenebilir. İsnadın düzenli kullanımının ise Zührî ile başladığı kanaatindedir.²⁴¹

231 Goldziher, *Muslim Studies*, 2: 202.

232 Horovitz, "Antiquity", 155.

233 Pavlovitch, "Origin", 22.

234 Motzki, "Introduction", *Hadith*, xxxiv, dn. 91. Muasır oryantalistler arasında Motzki'nin Sprenger ve Fück hakkında yaptığı değerlendirmenin bir benzeri Josef van Ess için de yapılabilir.

235 Fueck, "The Role of Traditionalism", 5.

236 Ilkka Lindstedt, *Transmission of al-Madā'ini's Material: Historiographical Studies* (doktora tezi, University of Helsinki, 2013), 8, dn. 38.

237 Uri Rubin, *The Eye of The Beholder: The Life of Muḥammad as Viewed by the Early Muslims, A Textual Analysis* (Princeton: The Darwin Press, 1995), 235-7. Ayrıca bk. Kızıl, *Müşterek Râvi*, 131 vd.

238 Kızıl, *Oryantalistlerin Hadislerin Menşeiini Tespite Yönelik Yöntemleri*, 11.

239 Juynboll, *Muslim Tradition*, 18.

240 Juynboll, *Muslim Tradition*, 20.

241 Juynboll, *Muslim Tradition*, 19. Ayrıca bk. Stijn Aerts, "Isnād", *Encyclopaedia of Islam, Three*, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/isnad-COM_32616?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-3&s.q=Isnād (eriş. tar. 8 Nisan 2019).

Schacht ise İbn Sîrîn'e isnad edilen sözün mevsukiyetini reddeder.²⁴² Fakat Schacht, hicrî I. asırda hadisin varlığını gösterecek her türlü bilgiyi bir şekilde reddettiği için bu iddiası çok da şaşırtıcı değildir. Türkçe'ye birçok çalışması çevrilen James Robson ise hem İbn Sîrîn'in sözüyle irtibatlı hem de ondan bağımsız şekilde isnad kronolojisi ile ilgili çeşitli çalışmalarında farklı değerlendirmelerde bulunmuştur. Pavlovitch'in de tesbit ettiği üzere Robson, İbn Sîrîn'in sözünde geçen fitnenin önce ikinci fitne olduğu görüşünü kabul ederken daha sonra Hz. Ali ve Muaviye arasında yaşanan iç savaşa da işaret edebileceğini dile getirmiştir.²⁴³ Robson, bu değerlendirmelerinin yer aldığı makalelerinden sonra yayımlanan "Ibn İshâq's Use of the *Isnâd*" isimli çalışmasında ise Hz. Peygamber'e kadar ulaşan otantik isnadların varlığını kabul ettiği görülmektedir.²⁴⁴ Öte taraftan Robson'a göre İbn İshâk'ın zamanında henüz muttasıl isnad bir zorunluluk değildir.²⁴⁵ O, aynı zamanda Schacht'ın munkatı isnadların zaman içerisinde muttasıllaştığı dolayısıyla bir isnadın ne kadar mükemmelse o kadar geç tarihli olduğu şeklindeki iddiasına²⁴⁶ itiraz ederek erken tarihli muttasıl isnadların bulunduğunu vurgular.²⁴⁷

Pavel Pavlovitch, yukarıda bahsi geçen makalesinde Batı'da isnadın başlangıcı ile ilgili öne sürülen görüşleri aktardıktan sonra kendisi de bir kronoloji verir. Bu kronolojisini, İbn Sîrîn'in sözünün yanı sıra ve İbrâhim en-Nehaî'nin (ö. 96/714) Juynboll'ün bir atfı dışında Batı'da yeterince üzerinde durulmadığını ifade ettiği Muhtar es-Sekafî (ö. 67/687) isyanı sırasında isnaddan sorulduğu²⁴⁸ şeklindeki sözüne dayandırmaktadır.²⁴⁹ Makale boyunca birçok gel gitler içerisinde isnad kronolojisi hakkında değerlendirmeler yapan Pavlovitch sonuç olarak isnadın ikinci fitne -ki ona göre bu Muhtar isyanıdır- döneminde ve Kûfe'de kullanılmaya

242 Kızıl, *Oryantalistlerin Hadislerin Menşeiini Tespite Yönelik Yöntemleri*, 9. Zira Schacht'a göre Emevî halifesi Velid b. Yezid'in (ö. 126/744) öldürülmesi İslâm tarihinde İbn Sîrîn'e isnad edilen sözde bahsedilen türde bir kırılmadır ve İbn Sîrîn bu olaydan önce vefat etmiştir.

243 Pavlovitch, "Origin", 23-4.

244 James Robson, "Ibn İshâq's Use of the *Isnâd*", *Bulletin of the John Rylands Library*, 38 (1956): 464. İlgili yerin tercümesi "Siyer-Megâzi ve Hadis Literatürü Kaynaklarında Yer Alan Haberlerin Güvenilirlik Sorunu ve Otantik Öz Anlayışı" başlığı altında verilmiştir.

245 Robson, "Ibn İshâq's Use of the *Isnâd*", 457, 462.

246 Schacht'ın bu iddiası ve tenkidi için bk. Kızıl, *Müşterek Râvi*, 127-40.

247 Robson, "Ibn İshâq", 463.

248 "إِنَّمَا سَيَّلَ عَنِ الْإِسْنَادِ أَيَّامَ الْمُخْتَارِ" (Muhtar [isyanı] döneminde isnad sorulur oldu) (Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İl ve ma'rifeti'r-ricâl*, nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas [Riyad: Dârü'l-Hânî, 1422/2001], 3: 380).

249 Pavlovitch, "Origin", 38-41. Pavlovitch'in isnadın başlangıcı açısından birlikte değerlendirilmemesini eleştirdiği bu iki rivayeti bir arada ele alan bir çalışma için bk. Polat, *Hadis Araştırmaları*, 26. Arif Ulu da yukarıda atfı yapılan makalesinde iki rivayeti araştırmasına dâhil etmiştir.

başlandığını söylemektedir.²⁵⁰ Pavlovitch'e göre hicrî 66'da isnad henüz ilkel formunda kullanılmaya başlanmış, ahkâm ve kelâmî rivayetler için nihai formuna ise hicrî 130 yılı civarlarında ulaşmış olmalıdır.²⁵¹

İsnad kronolojisi ile ilgili dikkat edilmesi gereken husus, isnadın ilk kez talep edilmeye başlanması, yerleşik ve zorunlu hâle gelmesi ve son olarak muttasıl isnad talebinin zorunlu hâle gelmesinin ayrı aşamalar şeklinde düşünmenin gerekliliğidir.²⁵² Oryantalistlerin isnadla ilgili değerlendirmelerinde bu aşamaların çoğu kez birbirine karıştığı görülmektedir. İlk iki yüzyılda mürsel isnadların yaygınlığının, bu yüzyıllarda muttasıl isnadın olmamasından değil henüz güven ortamının zarar görmemesi ve râvilerin hadis aldıkları hocaların diğer bir ifadeyle kimin ashâbı olduklarının bilinmesi gibi nedenlerle zorunlu sayılmamasından kaynaklanması muhtemel görünmektedir. Hadis rivayetiyle meşgul olanların yanı sıra cerh edilen râvilerin sayısının artmasıyla ise isnadların muttasıl şekilde ve alınma usullerini gösteren sigalarda nakledilmesi istenmeye başlamış olmalıdır. Burada unutulmaması gereken bir nokta da münferit isnad kullanımı ile isnad sisteminin teşekkülünü birbirinden ayırmak, bu sistemin tekâmüle ulaşmasının belli bir süre içinde gerçekleştiğini kabul etmektedir.²⁵³ Netice itibarıyla muttasıl ve mürsel/munkatı' isnadların başlangıçtan itibaren mevcudiyetini kabul etmek gerekir.²⁵⁴

İsnad kronolojisinde dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta bütün ilim merkezlerinde aynı gelişim sürecinin yaşanmasını beklememektir. Nitekim Fück henüz 1939'da bu ihtimale dikkat çekmiş,²⁵⁵ Pavlovitch de, çeşitli haber türleri -tarih rivayetleri ve hadis- ile farklı bölgelerde isnad kullanımında görülen değişikliklerin farklı isnad kronolojileri verilmesine neden olduğunu ifade

250 Pavlovitch, "Origin", 39, 44. Hüseyin Kahraman da Muhtar isyanına atıfla isnad uygulamasının çok önemli olduğunu kabul eden ilk ilim merkezinin Kûfe olduğunu belirtmektedir (Hüseyin Kahraman, "Oryantalistlerin Fıkhî Hadislerin Menşei ile İlgili Görüşleri ve Tenkidi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, 15/2 [2006]: 60). İleride eseri hakkında bilgi verilecek Scott Lucas ise isnad kronolojisi ile doğrudan irtibatlı olmamakla hadis tenkidi faaliyetinin yoğunlaştığı bölgeyi gösterecek şekilde hicrî 100-400 yılları arasında yaşamış önemli hadis münekkitleri arasında Iraklı âlimlerin hâkimiyetine işaret etmektedir (Scott C. Lucas, *Constructive Critics, Hadith Literature, and the Articulation of Sunni Islam: The Legacy of the Generation of Ibn Sa'd, Ibn Ma'in, and Ibn Hanbal* [Leiden-Boston: Brill, 2004], 124).

251 Pavlovitch, "Origin", 43.

252 İsnad kullanımı ve sistematik isnad kullanımı arasındaki yapılan benzer ayırım için bk. Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (Ankara: Ankara Okulu, 2013), 188.

253 Bk. Polat, *Hadis Araştırmaları*, 36-39.

254 Bk. Kızıl, "Ravi", *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 245; Harald Motzki, "The Prophet and the Debtors: A Hadith Analysis under Scrutiny", *Analysing Muslim Traditions: Studies in Legal, Exegetical and Mahgâzî Hadith* (Leiden-Boston: Brill, 2010), 136-137.

255 Fück, "The Role of Traditionalism", 6.

etmiştir.²⁵⁶ Yine Muhammed Mustafa A'zamî (ö. 2017) de hadis, siyer ve fıkıh sahalarında isnad kullanımı açısından farklılıklara dikkat çekmiştir.²⁵⁷

Yukarıda aktarılanlardan hareketle Batı'da isnadın ilk kez kullanıldığı tarih üzerinde neden bu kadar durulduğu sorusu akla gelebilir. Bu noktada isnadın başlangıcı için verilecek geç tarihin ortaya çıkaracağı problem hatırlanmalıdır. İsnad ne kadar geç tarihli kabul edilirse, isnadın ilk kez kullanılmaya başlandığı dönemden önceye tekabül eden kısmında yer alan isimlerin bu tarihten sonra isnada eklendiği kabul edilmiş olacaktır. Burada sorun, bu kişilerin gerçekten doğru bir şekilde hatırlanıp hatırlanmadığı hatta oryantalistlerin çoğunlukla iddia ettiği sahtekârlık ihtimalidir. İsnad sistemiyle ilgili ortaya çıkacak herhangi bir şüphe, isnadın sadece bir hadis meselesi olmaması nedeniyle bütün İslâmî ilimlere sirayet edecektir. Zira müellif nüshası ve paleografik delil bilhassa ilk iki asır için sınırlıdır ve birçok eser müellif hattıyla bugüne ulaşmadığı için eserlerin mevsukiyetleri ve bilgi verdiklerini iddia ettikleri dönem hakkında güvenilir bir kaynak olarak kabullerinde belirleyici delillerden birisi de isnaddır. Ayrıca önceki asırların müktesabatının sonraki kaynaklara isnadlı bilgi olarak aktarıldığı, kitapların daha sonraki büyük külliyatlara girmek suretiyle muhafaza edildiği de unutulmamalıdır.²⁵⁸

Son olarak, Batı'da isnadların hadis araştırmalarında kullanılmasında Joseph Schacht'ın önemli bir yere sahip olduğu da belirtilmelidir. Aslında Schacht, isnadların geriye doğru büyüdüğü ve büyürken kusurlarının giderildiği (ıslah), ilâve sahte isnadlar edildiği (yayılma) şeklinde iddiaları nedeniyle bir taraftan isnadlara duyulan itimadı sarsarken²⁵⁹ aynı zamanda Goldziher sonrasında ihmal edilen isnadları tekrar gündeme taşımış, müşterek râvi teorisi ile isnadı tarihlendirmenin bir parçası haline getirmiştir.²⁶⁰ Kendisinden sonra Juynboll bu yöntemle hadis tarihlendirmelerini sürdürmüş, Motzki müşterek râvi kavramını merkeze alan isnad-metin analizi yöntemini geliştirmiştir. Bugün de hâlen ya Schacht-Juynboll ya da Motzki-Schoeler çizgisinde olmak üzere müşterek râvi teorisi uygulanmaya devam etmektedir.²⁶¹

256 Pavlovitch, "Origin", 17, 43-4.

257 M. Mustafa al-Azami, *On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford: The Oxford Centre for Islamic Studies, 1996), 183. Ayrıca bk. Fayda, "Siyer Sahasında", 365; Donner, *Narratives*, 257.

258 Bk. Jonathan Brown, "Sünnî Hadis Tenkidi Silsilesinden Bir Kesit: Hatîb el-Bağdâdî ile Hâkim en-Nisâbü'rî Arasındaki Gizemli İrtibat", çev. Dilek Tekin, *Hadis ve Siyer Araştırmaları*, 2/2 (2016): 123-131.

259 Meselâ Michael Cook, isnadlara topyekün duyduğu itimatsızlığı yayılma iddiasına dayandırmıştır.

260 Hourani, "Schacht", 167; Lindstedt, "Transmission", 13 vd.

261 Müşterek râvi teorisini uyguladıkları daha önce belirtilen isimlere Peter C. Hennigan, Stijn Aerts, Pavel Pavlovitch de eklenmelidir.

2. Metin Tenkidinin İhmal Edildiği Kabulü:

Oryantalistler tarafından dile getirilen ortak iddialardan biri de klasik hadis tenkidinin metni ihmal edip isnada yoğunlaştığı ve bu nedenle yetersiz olduğu görüşüdür. Bu kabul Batı'da akademik oryantalizmin başından itibaren dile getirilmiş, en açık ifadesini Goldziher'in kendisinden sonra da birçok oryantalist²⁶² tarafından neredeyse aynen tekrar edilecek şu sözlerinde bulmuştur.

Kimsenin “metnin mantuksal veya tarihsel bir tutarsızlık ihtiva etmesi nedeniyle doğru olmadığından şüpheleniyorum” demesine izin verilmez. Eğer doğru isnadlarla mütenâkız hadisler nakledilmişse ve bir isnadın doğruluğunu ötekini tercih ettirecek şekilde ta'n etmek mümkün değilse, çoğunlukla en küçük detaylara kadar inen dakik te'vil işine girilir.

Müslümanlar, isnadın doğru olması şartıyla, en kaba anakronizmleri bile tesbit edecek sezgiye sahip değildir.²⁶³

Goldziher²⁶⁴ sonrasında gerek oryantalistler gerekse bazı Müslüman araştırmacılar²⁶⁵ tarafından sıkça tekrar edilen metin tenkidinin ihmali tartışmasında “metin tenkidi” ile neyin kastedildiğinin netleştirilmesi gerekmektedir. Eğer metin tenkidi ile Batı'da genel olarak Kitâb-ı Mukaddes tenkidi (biblical criticism) başlığı altında toplanan, tenkit yöntemleri kastediliyorsa, bu yöntemlerin çeşitliliğinin bu tür genellemelere izin vermediği ifade edilmelidir. Meselâ, İbn Maîn'in (ö. 233/848) çok sık tekrar edilen “Biz bir hadisi otuz vecihten yazmadıkça onu [maksadını] anlamış olmazdık”²⁶⁶ şeklindeki ifadesinde müşahhaslaşan muâraza²⁶⁷ yöntemi veya isnad-metin analizinin,

262 Lammens, Caetani, Guillaume örnek olarak verilebilir. Motzki, Goldziher'den önce Muir'in de benzer bir görüş dile getirdiğine işaret eder (Motzki, “Introduction”, *Hadith*, lii, dn. 180).

263 Goldziher, *Muslim Studies*, 2: 141.

264 Goldziher'in daha sonraki bir çalışmasında, bir örnekte Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) metin tenkidi yaptığına dair değerlendirmesi için bk. Mehmed Said Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu* (Ankara: Otto, 2016), 113.

265 Bk. Zâkir Kâdirî Ugan, “Dini Rivayetler”, transliterasyon: Mustafa Karataş, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2001): 242. Mahmûd Ebû Reyze, *Edvâ' 'ale's-sünneti'l-Muhammediyye ev difâ' 'ani'l-hadis* (Kahire: Dârü'l-ma'ârif, t.y.), 258, 262-265. Daniel Brown, *İslam Düşüncesinde Sünneti Yeniden Düşünmek* (Ankara: Ankara Okulu, 2002), 137, 139-140.

266 Hâkim en-Nisâbüri, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklil*, nşr. Fuâd Abdülmün'im (İskenderiye: Dârü'd-Da've, t.y.), 32.

267 Bk. Erdiñç Ahatlı, *Yahya b. Main ve Cerh-Ta'dildeki Metodu* (yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 1992), 62-63; Mehmet Ali Sönmez, *İbnu Hibbân ve Cerh – Tâdil Metodu* (İstanbul: Umran Yayınevi, t.y.), 24 vd.; Azami, *On Schacht's Origins*, 113; Salahattin Polat, *Metin Tenkidi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010), 94 vd. Ayrıca bk. Müslim b. Haccâc, *Kitâbü't-Temyiz*, nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Menhecû'n-nakd 'inde'l-muhaddisîn: neş'etuhu ve târihu* içinde), (y.y.: Mektebetü'l-Kevser, 1410/1990), 86; Hatib el-

yine râvi tasarrufları, idrâc, kalb, tashîf ve tahrîfin²⁶⁸ yanı sıra mar ûf ve mahfûz metinlerin tesbiti için harcanan çabanın ya da meselâ Yûnîni'nin (ö. 701/1302) ulaştığı ve dinlediği *Sahîh-i Buhârî* nüshaları arasındaki farkları göstermedeki titizliğinin Batı'da bir eserin mevcut yazmalarının mukayesesi yoluyla metnin tarihî süreçte geçirdiği değişiklikleri tesbit ederek yazarın "orijinal" metnine ulaşmaya çabalayan²⁶⁹ metin tenkidi (textual criticism/lower criticism), stemmatik ve rivayet analiziyle (narrative analysis);²⁷⁰ hadis şârihlerinin bâb başlıkları ile hadis arasındaki münasebeti tesbit için harcadıkları emeğin redaksiyon tenkidi ile;²⁷¹ *Kütüb-i Sitte*'nin otorite kazanma süreci hakkında yazılan çalışmaların²⁷² kanon analiziyle (canonical criticism) kesişen tarafları bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle gösterilen çaba ve takip edilen usuller için aynı adlandırmaların yapılmamış olması, Batı'daki yöntemlerin çözmeye veya cevap bulmaya çalıştıkları meselelerin geçmişte ve bugün hadisçilerin gündeminde olmadığı anlamına gelmemektedir. Fakat elbette bu Batı'daki yöntemlerin birebir karşılıklarının Müslüman âlimler tarafından uygulandığı anlamına gelmediği gibi bazı sorular Batı'daki kadar sistemli ele alınmamış da olabilir.²⁷³

Metin tenkidi tartışmaları bağlamında açıklığa kavuşturulması gereken bir yön de metin tenkidi ve içerik tenkidi (content criticism) arasında bir ayrıma

Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, nşr. Mahmûd et-Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-ma'ârif, 1403/1983), 2: 296. İbnü's-Salâh, *Ulûmü'l-hadîs*, nşr. Nûreddin İtr (Beyrut: Dârü'l-fıkr, 1406/1986), 106.

268 Bu terimlerin metin tenkidi ile irtibatı için bk. Polat, *Metin Tenkidi*, 88 vd.; 104-114. Hayri Kırbasoğlu'nun sayılan terimlerin tenkitten ziyade tetkiki ifade etmesi yönündeki tesbitine gelince söz konusu görüş haklıdır fakat zaten Batı'daki metin tenkidinin de (lower criticism) tetkik ve analiz olarak adlandırmak daha isabetlidir (Hayri Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Ankara: Kitâbiyât, 2002, 171).

269 "Ulaşan" yerine "çalalayan" kelimesi tercih edilmiştir. Zira bu alanda uzun yıllar çalışan Jan Just Witkam, orijinal metne (arketip) ancak istisnâî durumda ulaşıldığını ifade etmekte, arketipi bir serap şeklinde nitelemektedir (Jan Just Witkam, "The Philologist's Stone. The Continuing Search for the Stemma", *Comparative Oriental Manuscript Studies Newsletter*, 2013: 37).

270 Ali Albayrak'ın *Sahîh*'in nüsha farklılıklarını tesbit ve tashihi konusundaki çalışması için bk. Ali Albayrak, *Buhârî Sonrası el-Câmi'u's-Sahîh: Nüsha Farklılıkları, Hatalar, Tashihler* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018).

271 Bk. S. R. Burge, "Reading between the Lines: The Compilation of Hâdîṭ and the Authorial Voice", *Arabica*, 58 (2011): 168-97.

272 Türkiye'de yapılmış çalışmalardan bazıları için bk. Mehmed Said Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", *İslâmî Araştırmalar*, 10/1-2-3: 1997: 1-14; Mehmet Emin Özafşar, "Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh*'i", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, 39, 287-356; Musa Erkaya, "İbn Mâce ve Eser Karizmasının Oluşumu", *İslâmî İlimler Dergisi*, 2/2 (2007), 161-212.

273 Batı'da son dönemde büyük bir hızla gelişen dijital beşerî bilimlerin imkânlarından yararlanarak rivayet mukayeselerini çok daha hızlı yapabilecek teknik araçların geliştirilmesi, metin tenkidi çalışmalarının seyrini değiştirebilir.

gitmenin gerekliliğidir. Zira gerek Goldziher ve onu takip eden oryantalistler gerekse çağdaş müslüman araştırmacılar, Jonathan Brown'ın 2008'de, Salahattin Polat'ın ise 2009'da²⁷⁴ ifade ettiği gibi,²⁷⁵ müslüman âlimlerin metin tenkidi yapmadığı iddiasıyla içerik tenkidi yapmadıklarını kastetmektedir. Türkiye'de ve İslâm dünyasında metin tenkidi tartışmalarına bakıldığında müslümanların metin tenkidi yapmadığı iddialarına arz başlığı altında toplanan Kur'an'a, meşhur sünnete, tarihî vâkıya, bilimsel verilere, akla arz gibi her biri Türkiye'de bir doktora tezine konu olmuş arz türlerinden hareketle cevap verildiği görülmektedir. Hâlbuki Kur'an ve sünnet bütünlüğüne arz, tarihî vâkıya arz dışında²⁷⁶ bu usuller, sübjektifliklerinin yanı sıra kim tarafından ve nasıl uygulandıklarına göre çözdüklerinden daha fazla problem üretebilmektedir.²⁷⁷ Kısacası, Müslümanların metin tenkidi yapmadığı görüşü iddiasındaki metin tenkidi ile kastedilen içerik tenkidi ise daha ziyade fukahâ ve mütekellimin üstlendiği Kur'an ve meşhur sünnete arz ile hadisçilerin yetkinlikle gerçekleştirdiği tarihî vâkıya arz²⁷⁸ da dâhil bu yöntemlerin uygulanmasında azamî dikkat gösterilmesi, sonuçların kesinliğinin iddia edilmemesi gerekmektedir.²⁷⁹ Bu konuda Salahattin Polat'ın

274 Polat'ın kitabı 2010'da yayımlanmışsa da müellif yazımı 2009'da tamamladığını ifade etmektedir (Polat, *Metin Tenkidi*, 19).

275 Jonathan A. C. Brown, "How We Know", 144, dn. 1 ("İçerik tenkidinin Batılı araştırmacıların metin tenkidi ile kastettiği şeyi daha doğru temsil ettiğine inanıyorum..."); Polat, *Metin Tenkidi*, 293 ("Çağdaş müslüman hadisçilerin 'Metin Tenkidi' dediği, benim kavram karışıklığını önlemek amacıyla 'İçerik Tenkidi' demeyi önerdiğim hadislerin Kur'an'a, akla aykırılığı gibi kriterlere dayanarak yapılan tenkid...")

276 "Hadis münekkithlerinin metinleri değerlendirmede en başarılı oldukları alanın hadisleri tarihe arz etmeleri, tarihî bilgilerle karşılaştırmaları, zaman belirten rivayetleri mevcut bilgilerle kıyaslamaları olduğu söylenebilir." (Bünyamin Erul, "Çevirenin Sunuşu" [Bedruddin ez-Zerkeşi, *Hz. Aîşe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, çev. ve düzenleyen Bünyamin Erul, Ankara: Kitâbiyât, 2002 içinde], 46. Hadis âlimlerinin hadis tenkidinin başlangıcından itibaren râvilerin rıhle yaptıkları, hocalardan hadis aldıkları ve vefât ettikleri tarihlere gösterdikleri ihtimam anakronik bilgileri daha kolay tesbit etme melekelerini kuvvetlendirmiş olmalıdır. Bu bağlamda Süfyan es-Sevri'nin "râviler yalana başvurunca, biz de onlara karşılık vermek için tarihi [bilgisini] kullandık" sözü hatırlanabilir (İbn 'Adî, *el-Kâmil fi'd-du'afâ*, nşr. Ali M. Muavvaz ve Âdil Ahmed Abdülmevcûd [Beyrut: Dârü'l-kütüb-i-ilmîyye: t.y.], 1: 169 vd.).

277 Meselâ bilimsel verilere arzın ortaya çıkaracağı problemler için bk. Muhammed Enes Topgöl, "Paradigmadan Paradigmaya: Pozitif Bilim Neden Metin Tenkit Kriteri Olsun?", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 9/2 (2011): 117-141.

278 Meselâ bk. Brown, "How we know", 156.

279 Meselâ, Hz. Aîşe'nin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) genel uygulamasını esas alarak ayakta bevlettiğine dair rivayete itiraz ettiği nakledilmektedir. Fakat rivayetin verdiği bilginin doğruluğu, Hz. Peygamber'in mekânın pisliği nedeniyle genel uygulamasından ayrıldığı anlaşılmaktadır. Birçok durumda Hz. Peygamber'in genel davranışlarını esas alarak yaptığı istidrâklerde isabet eden Hz. Aîşe'nin bilgisi dışındaki bu konuda yanılması sahâbenin "içerik tenkidleri"nin dahi zaman zaman kesin sonuç üretmeyeceğini göstermektedir (bk. Zerkeşi, *Hz. Aîşe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, 89-90).

aşağıdaki değerlendirmesi hatırlanabilir:

Metin tenkidi, İslâm Dünyasında ve Türkiye’de bu konuda yapılan yayınlardaki şekliyle bilinen şeyden ibaret değildir. Bu yayınlarda metin tenkidi hadisin; Kur’âna, sünnete, dinin esaslarına, akla, tarihe, tecrübeye, icmaa ayıkırı olup olmamasının incelenmesinden ibarettir. Bunlardan tarih ve tecrübe kriteri evrensel olsa da, diğerleri metnin ağırlıklı olarak ait olduğu kültürün paradigmalarıyla sağlamasının yapılması esasına dayanan bir tenkid mantığıdır ve yeterli değildir.²⁸⁰

Nitekim bir araştırmacının Kur’an’a arz edip reddettiği bir hadisi öteki araştırmacı sorun teşkil etmeyecek şekilde te’vil edebilmekte, neticede araştırmacının sübjektivitesi kadar hadis ilminin isnad merkezli olması nedeniyle rivayetin isnadı hakkındaki kanaati de belirleyici olmaktadır.²⁸¹ İsnadın bilhassa bazı rivayet türlerinin tenkidinde yegâne dayanak olması hakkında ise Mehmed Said Hatiboğlu’nun şu değerlendirmesine başvurulabilir:

İslami düşünceye aykırı olmayan mevzu bir rivayet karşısında isnada sarılmaktan başka çare yoktur. Zehebi’nin (673-748): “Fadail, akaid ve rekaik konusundaki hadislerin iyisini kötüsünden ayırmakta, rical tedkikinden başka çare yoktur” demesi bu zarurettir.²⁸²

Abdullah Aydın’ı da isnad tenkidinin zaruretiyle şu ifadeleriyle işaret etmektedir:

Günümüze kadar çok tartışılan sened tenkidinin yetersizliği konusunun ayrıntılarına girmeden bu hususta sadece iki noktaya işaret etmek uygun olacaktır: Her konuda açıklamalar ihtiva eden hadis metinlerinde akıl alanının dışında yer alan iman, ibadet ve gayb alemiyle ilgili hususlar gibi konuların yer

Kısacası Hz. Âişe’nin verdiği bilgi sünnete yani Hz. Peygamber’in genel uygulamasına işaret ediyorsa da diğer haber de sâbittir ve zorunluluk durumunda yapılacak uygulamayı göstermektedir.

280 Selahattin Polat, “Müzakere”, *İslâmî İlimlerde Usûl/Metodoloji Mes’eleleri II* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 852.

281 Meselâ Jonathan Brown’ın “How We Know Early Hadith Critics Did Matn Criticism and Why It’s So Hard to Find” makalesinde hadis âlimlerinin hicrî IV. yüzyıla kadar içerik tenkidi yaptıklarını göstermek üzere ele aldığı on beş örnekten on ikisinde isnad tenkidinin de etkili olduğu görülmektedir. Brown, makalesinde hadisçilerin içerik tenkidi yapsalar da âdeta ehl-i re’ye koz vermemek için bu tenkitlerini isnadla gerekçelendirdikleri gibi bir yorumu tercih etmektedir. Hâlbuki, aynı örnekleri, metinde bir sorun veya nekâret olduğunu gördükleri fakat asıl kararı isnadı inceledikten sonra verdikleri şekilde de yorumlamak mümkündür. Zira isnadın sorunsuz olması durumunda tercih genellikle te’vil ederek kabul etme yönünde tezahür etmektedir. Nitekim Brown’ın makalesinin sonundaki şu ifadeleri de bu duruma işaret etmektedir:

Fakat, Buhârî veya Müslim’in neden bir anakronik hadisin içeriğini kabul edilemez görürken, benzer şekilde anakronik bir diğer haberi kabul ettiklerini açıklamamıza gerek yoktur ve aslında açıklayamayız da (Brown, “How We Know”, 182).

282 Hatiboğlu, *İslami Tenkid*, 114.

almasının ortaya çıkardığı zaruret (Bu husus, niçin fakihlerin değil de, daha ziyade hadisçilerin bu usulü kullandıklarını da açıklayabilir), ve metninde şüpheler bulunan bir hadisin senedinde de ekseriya problemlerin bulunduğu gerçeği (Bu durumda seneddeki duruma işaret yeterli görülmüş olmalıdır). Dolayısıyla çoğunlukla sened tenkidi yapıldığı iddiasından ziyade senedin titiz tenkidinin yapılıp yapılmadığı hususu, bizce daha önemlidir. Yine de kaydetmeliyiz ki, hadislerin tenkidi için sadece sened tenkidinin yeterli olduğunu da söylemek istemiyoruz.²⁸³

Metin tenkidi tartışmaları bağlamında Kitâb-ı Mukaddes tenkidi yöntemlerinin Batı'da uygulamalarıyla ilgili bazı noktaları açıklığa kavuşturmak gerekmektedir. Daha önce ifade edildiği üzere söz konusu yöntemler Batı'da ilk kez akademik oryantalizmle İslâm kaynaklarına uygulanmaya başlanmışsa da dikkat edilmesi gereken husus, öncülleri ve uygulama aşamaları açısından birbirinden farklı bu metotların tamamının İslâmiyat sahasına aktarılmadığıdır. Aktarılan metotlar da oryantalistler tarafından Kitâb-ı Mukaddes'e uygulandığı şekliyle aynen alınıp İslâm araştırmalarında kullanılmamış, genellikle bu metotların Kitâb-ı Mukaddes'e uygulanmasıyla ulaşılan sonuçları eklektik biçimde İslâm araştırmaları sahasına transfer etmişlerdir.²⁸⁴ Ayrıca Kitâb-ı Mukaddes tenkidi ile oryantalistlerin çalışmaları arasındaki ilişkinin her zaman tek taraflı olmama ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Meselâ Fred Donner tersine bir etki ihtimalini de gündeme getirmekte, form tenkidinin Batı'daki ilk isimlerinden Hermann Gunkel'in (ö. 1932) Goldziher'in çalışmasından etkilenmiş olabileceği sorusunu da dikkate değer bulmaktadır.²⁸⁵ Bütün tenkit türlerine genellenemeyeceği için bu ihtimal bir tarafa bırakılacak olursa, metin tenkidi yöntemlerinin mahiyeti, öncülleri, uygulama aşamaları hakkında bilgi edinmek için başvurulması gereken öncelikli isimler oryantalistler değil, hristiyan ve yahudi ilahiyatçılar, Yeni Ahit ve Eski Ahit araştırmacılarıdır. Örneğin, Goldziher'in aksine Paul Maas (ö. 1964) gibi metin tenkidinin teorisini yazan isimlerin geliştirdikleri metin tenkidi ilkelerinin isnad-metin analizleri sırasında yapılacak metin mukayeselerinde bir karşılığı olup olmadığı incelenebilir. Günümüzün en önemli Yeni Ahit uzmanları arasında sayılması gereken Bart Ehrman'ın metin tenkidi hakkında söylecekleri kesinlikle Schacht'ın metin değerlendirmelerinden daha fazla dikkati hak etmektedir. Zira

283 Abdullah Aydın, "Hadis Karşıtlığının Yeni Gerekçeleri", *İslâm'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri: Kutlu Doğum Sempozyumu 2001*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, 145.

284 Donner, *Narratives*, 29. Donner, Kitâb-ı Mukaddes tenkidi metotlarının İslâm kaynaklarına uygulanmasını iki literatürün içerik, yapı ve meseleler açısından benzemeleri nedeniyle mümkün görür. Fakat çeşitli tenkit yöntemleri ile Kitâb-ı Mukaddes'in incelenmesi neticesinde ulaşılan sonuçların İslâmiyat sahasına nakline karşı çıkmaktadır. Bu sonuçların İslâm kaynakları için de geçerli kabul edilmesine itirazını ise İslâm kaynaklarının Kitâb-ı Mukaddes genliğinden daha kısa sürede ve çok daha iyi bilinen tarihi şartlarda istikrar bulması ile gerekçelendirir.

285 Donner, "Islam's Origins: Myth and Material Evidence".

yukarıda da bahsedildiği üzere dayandığı somut ilkeleri açıklamadan oldukça keyfi bir şekilde metinler üzerinden değerlendirmelerde bulunan Goldziher ve Schacht daha teknik ve öngörülebilir metin tenkidi değil içerik tenkidi yapmakta, bu nedenle kendileriyle aynı sübjektiviteyi paylaşmayan kişiler için ulaştıkları sonuçlar çok fazla anlam ifade etmemektedir.

Son olarak Batı'daki metin tenkidi yöntemlerinin haklarındaki tartışmalar sona ermiş, donuk ve sabit usuller olmadığı da unutulmamalıdır. Bugün söz konusu yöntemleri ilgili tartışmaları dikkate almaksızın hadis sahasında uygulamaya niyetleneceklerin, bu yöntemlerin hangi dönemdeki türünü esas almayı önerdiklerini de netleştirmeleri gerekir. Aski takdirde bu yönde atılacak adımlar, Batı'da zaten terk edilmiş bir paradigmanın peşinde harcanmış beyhude bir çabadan ibaret kalabilir.

3. Cerh-Ta'dil Literatürüne İtimazsızlık ve Sahâbenin Adâletinin Reddi:

Oryantalistlerin isnada yaklaşımlarıyla bağlantılı ele alınması gereken bir mesele cerh-ta'dil ilmi ve ricâl literatürü hakkındaki değerlendirmeleridir. Bu konuda, ricâl literatüründe râvilerin biyografileri hakkında verilen bilgileri; uzun hoca-talebe listeleri, fezâil-menâkıb kapsamındaki görüşler, doğum-ölüm tarihleri gibi açılardan tenkit etmekle birlikte kullanmalarına rağmen, cerh-ta'dille ilgili değerlendirmeleri hadis araştırmalarında temel almadıkları şeklinde bir genelleme yapmak mümkündür. Daha genel olarak İslâm tarih-yazıcılığı açısından dile getirilen temel tenkitler ise hicrî I. yüzyıl hakkında bilgi veren ilk eserlerin tasvir ettikleri olaylardan uzun bir süre sonra ve kendi dönemlerinin siyasî atmosferinin etkisinde kalarak yazılmaları,²⁸⁶ dolayısıyla tahrif ve tarafgirlik ihtimalidir.

Ricâl literatüründe yer alan râvi biyografileri hakkında dile getirilen tenkitlere örnek vermek gerekirse, Herbert Berg hoca-talebe listelerinin isnadlardan çıkarıldığı dolayısıyla isnadda inkıtâ olup olmadığını tesbitte bu listelere başvurmanın döngüsellik arz ettiğini öne sürmüştür.²⁸⁷ Öte taraftan Motzki ise tam tersi yönde bir sonuca ulaşmış, Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (ö. 211/826-27) hocalarından rivayet ettiği materyali incelemesi neticesinde elde ettiği neticelerin ricâl literatüründeki bilgilerle örtüşmesini bu literatürün müstakillliği ve güvenilirliği yönünde yorumlamıştır.²⁸⁸ Ona göre ancak İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Tehzîbü't-Tehzîb*'i gibi daha sonraki döneme ait büyük

286 Bk. Asad Q. Ahmed, *The Religious Elite of Early Islamic Hijâz: Five Prosopographical Case Studies* (Oxford: University of Oxford, 2011), 1-2.

287 Herbert Berg, *The Development of Exegesis in Early Islam: The Authenticity of Muslim Literature from the Formative Period* (Richmond: Curzon Press, 2000), 26, 109; ayrıca bk. Kızıl, *Müşterek Râvi*, 53 vd.

288 Motzki, *Origins*, 286.

hacimli eserlerdeki hoca-talebe listeleri kısmen isnadlardan çıkarılmış olabilir.²⁸⁹ Motzki'nin ayrıca işaret edilmesi gereken bir yönü de râvilerle ilgili biyografik bilgileri kullanması kadar kendi sonuçlarını desteklemek üzere cerh-ta dille ilgili değerlendirmelere de başvurmasıdır. Bununla birlikte o söz konusu değerlendirmeleri, hadis tarihlendirmelerinde belirleyici olacak şekilde değil de, ulaştığı sonuçları desteklemek üzere kullanır. Fakat aynı zamanda cerh-ta dîl literatürüne referanslarının, kaynak kullanımı açısından düştüğü nâdir hataların gerçekleştiği örnekleri teşkil ettiği de belirtilmelidir. Hadis ve siyer literatürüne yaklaşımı açısından Motzki'yle benzer bir yaklaşım benimseyen Schoeler'in ricâl literatürüyle ilgili kanaati de müsbet sayılabilir. Zira Ona göre ricâl literatüründe İslâm'ın erken döneminde hadis alma ve nakletme yolları hakkında verilen bilgiler geneli itibariyle doğrudur.²⁹⁰

Oryantalistlerin ricâl literatürüne yaklaşımı açısından *Muslim Tradition*'da bu konuyu bir bölüm altında ele aldığı gibi analizlerinde meseleyle ilgili çeşitli değerlendirmeler yapan G. H. A. Juynboll'den de kısaca bahsetmek gerekmektedir. Bilindiği üzere Juynboll ricâl literatüründeki biyografik bilgiler ve cerh-ta dîl değerlendirmelerine şüpheyile yaklaşan, birçok râvinin tarihiliğini sorgulamış bir isimdir. Râvilerin doğum ve ölüm tarihleri hakkında verilen bilgilere itimat etmeyen Juynboll, “yaş hilesi”ne (age trick) başvurularak isnadların hicrî I. yüzyıldaki kısımlarında, isnad talebinin söz konusu yüzyılın son çeyreğinde başlaması neticesinde doğan boşlukların uzun süre yaşamış ve bir kısmı muammerûndan râvilerle doldurulduğunu iddia etmiştir.²⁹¹ Claude Gilliot'un, *Encyclopaedia of Islam*'ın üçüncü edisyonunda “‘Abdallâh b. ‘Abbâs” maddesinde Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/687-88) doğum tarihinin öne çekildiği iddiasını Juynboll'un yaş hilesine atıfla iddia etmesi, onun ilgili görüşlerinin Batı'da ne kadar yaygınlık kazandığını gösteren bir örnektir.²⁹² Juynboll'ün, cerh-ta dîl literatürüne güvenmemesinin bir sonucu da âlimler tarafından sika kabul edilen râvilerin hadis uydurduklarını iddia edebilmesidir. Müsterek râvileri yaygın sözlere hadis formu veren veya hadis uyduran kişiler şeklinde yorumlaması

289 Motzki, “İbn Şihâb ez-Zühri'nin Fıkhi”, 143.

290 Schoeler, *Biography*, 140, dn. 2.

291 G. H. A. Juynboll, “Nâfi’, the mawlâ of Ibn ‘Umar, and his position in Muslim *Ḥadîth* Literature”, *Der Islam*, 70 (1993): 222-3. Motzki Juynboll'un bu makalesinde dile getirdiği birçok görüşü gibi yaş hilesi hakkındaki değerlendirmelerine ayrıntılı olarak cevap vermiştir (Harald Motzki, “Whither *Ḥadîth* Studies”, *Analysing Muslim Traditions: Studies in Legal, Exegetical and Maghâzî Ḥadîth* [Leiden-Boston: Brill, 2010], 47-124. Juynboll'un muammerûn hakkındaki görüşlerinin tenkidi için ayrıca bk. Bekir Kuzudışlı, “Oryantalist Paradigma Bağlamında Hadis Kavramlarını Yeniden Düşünmek”, *Usûl: İslam Araştırmaları* (2016): 20-26.

292 Claude Gilliot, “‘Abdallâh b. ‘Abbâs”, *Encyclopaedia of Islam, Three*, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/abdallah-b-abbas-COM_23549?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-3&s.q=Abdallah+b.+Abbas (eriş. tar. 25 Mart 2019).

kaçınılmaz olarak Mâlik b. Enes (ö. 179/795) gibi hicri II. yüzyıl hadis rivayetinin ekseninde bulunan birçok önemli râviyi hadis uydurmakla itham etmesine neden olmuştur. (Kismî) müşterek râvili tarikler dışındaki tek râvili isnadların (single strand) musannifleri tarafından uydurulduğu şeklindeki iddiası ise bilhassa Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Buhârî (256/870) ve Müslim (261/875) başta olmak üzere Ehl-i sünnet'in ittifakla güvenilir kabul ettiği âlimleri hadis uydurmakla itham etmesine yol açmıştır.

Batı'da ricâl literatürü ile ilgili müstakil çalışmalar da yapılmıştır. Meselâ Eerik Dickinson, 1992'te tamamladığı fakat 2001'de yayımlanan doktora tezinde İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *Takdimetü'l-ma'rife li-Kitâbi'l-Cerh ve't-ta'dil*'ini incelemiştir.²⁹³ Çalışmasının henüz girişinden itibaren, hadis literatürü hakkında Goldziher-Schacht-Juynboll çizgisinin ortaya koyduğu çerçeveyi kabul ettiği anlaşılan Dickinson, cerh-ta'dil'in başlangıcı için sistemik ricâl tenkidini Şu'be b. Haccâc dönemine, spesifik olarak ise 130/747'a tarihleyen Juynboll'dan²⁹⁴ daha geç bir tarih öngörmektedir. Dickinson'a göre İbn Ebî Hâtim önceki münekkitleri tabakalar hâlinde vererek, kendi dönemindeki hadis tenkidini anakronik biçimde önceki nesillere yansıtmış, bu nedenle de İmâm Mâlik gibi âlimlerin münekkitliğini ard arda sıraladığı delillerle ispatlamaya çalışmak zorunda kalmıştır.²⁹⁵ Hadis tenkidinin başlangıcı için verdiği geç tarihe rağmen ona göre "eğer otantik hadisler gerçekten mevcutsa" hadis münekkitleri bunları tesbit için "mümkün en iyi araçları" geliştirmiştir.²⁹⁶ Bununla birlikte Dickinson, hadislerin İslâm düşüncesinde kazandığı üstün konumun neticesi kabul ettiği Buhârî ve Müslim'in *Sahih*'lerinin başarısının hadis tenkidini gereksiz hâle getirdiği görüşündedir.²⁹⁷

2004'te yayımlanan doktora tezinde²⁹⁸ hicri III. asırda Sünnî hadis tenkidinin tarihi gelişimi ve temel ilkelerinin teşekkülü sürecini inceleyen Scott Lucas ise Dickinson'ın İbn Ebî Hâtim'in hadis tenkidinin başlangıcını olduğundan önceye çekmek üzere ilk nesil hadis münekkitleri tabakasını düzenlediği görüşünü "radikal" ve "zayıf" bir iddia şeklinde niteler.²⁹⁹ Ali b. el-Medîni'den (ö. 234/848-49) başlamak üzere on âlim³⁰⁰ tarafından verilen

293 Eerik Dickinson, *The Development of Early Hadith Criticism: The Taqdim of Ibn Abi Hâtim al-Râzî (240/854-327/398)* (Leiden-Boston: Brill, 2001).

294 Juynboll, *Muslim Tradition*, 20. Juynboll ilk râvi tenkidini ise hicri 60'ların başına tarihlendirmektedir.

295 Dickinson, *The Development of Early Hadith Criticism*, ix, 42 vd.

296 Dickinson, *The Development of Early Hadith Criticism*, 126.

297 Dickinson, *The Development of Early Hadith Criticism*, 129-30.

298 Tezin tamamlanma tarihi 2002'dir.

299 Lucas, *Constructive Critics*, 118 vd.

300 Ali b. el-Medîni, Müslim, Hâkim en-Nisâbü'rî, Hatib el-Bağdâdî (ö. 463/1071), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Mizzî, Zehebî (ö. 748/1348), İbn Ebî Hâtim, İbn Hibbân (ö. 354/965), İbn 'Adî.

doksan iki münekkitt ihtiva eden listeleri³⁰¹ inceleyen Lucas söz konusu hadis münekkittlerini, ilki 100/718-200/815, ikincisi 200/815-300/912, üçüncüsü ise 300/912-400/1009 yıllarına tekabül eden üç dönem ve yedi tabakaya ayırmıştır.³⁰² Bu münekkittlerden, on âlimin kâhir ekseriyetinin sıraladığı ortak münekkittleri “ana münekkittler”, iki veya üç âlim tarafından verilenleri ise “ikincil münekkittler” şeklinde niteleyen Lucas, Evzâ’î’den (ö. 157/774) başlayarak İbn ‘Adî’de (ö. 365/976) son bulan on yedi isimlik bir ana münekkittler listesi ile; Zührî’de başlayıp Hâkim en-Nisâbü’rî’de (ö. 405/1014) biten yirmi iki isimlik bir ikincil münekkittler listesi verir.³⁰³ Bu listelerde yer alan isimlerden yalnız ikincil münekkittlerden Zührî ve A‘meş ilk tabakada yer almakta, ana münekkittlerden dokuz isim ise³⁰⁴ ikinci ve üçüncü tabakalarda bulunmaktadır.³⁰⁵ Asıl mesele de ikinci ve üçüncü tabaklardaki ana münekkittlerin gerçekten hadis münekkidi kabul edilip edilemeyeceğinde düğümlenmektedir.³⁰⁶ Bu dokuz âlimin hadis tenkidıyla meşguliyeti ve kullandıkları tenkit ifadeleriyle haklarında kaynaklarda geçen bilgileri inceleyen Lucas’ın ulaştığı sonuç, Evzâ’î haricinde tamamının hadis münekkidi olduğu, ayrıca İmâm Mâlik ve İbn ‘Uyeyne’nin (ö. 198/814) râvi değerlendirmelerinde “sika” ıstılâhını kullandıkları şeklindedir.³⁰⁷ Lucas, söz konusu hadis münekkittlerinin Şâfi’î’nin *Risâlesi*’ni kaleme almasından önceki dönemde hadis tenkidi ve tasnifinde oynadıkları aktif roller hakkında kaynaklarda yer alan bilgilerin ise Schacht’ın Şâfi’î vurgusundan farklı bir tabloya işaret ettiğini vurgulamaktadır.

Batılı araştırmacıların daha genel olarak ricâl literatürü hakkındaki

301 Lucas’ın işaret ettiği üzere Ali b. el-Medîni yirmi dört kişiyi hadis münekkidi şeklinde nitelememektedir. O, isnadların ekseninde yer alan altı kişiden başlamak üzere onlardan gelen rivayetleri kitaplarda toplayanlar ve bu bilgilerin daha sonraki aşamada kendisinde toplandığı isimleri sayar (Lucas, *Constructive Critics*, 116, 118-119, 121; ayrıca bk. Ali b. el-Medîni, *el-İlel*, nşr. Muhammed Mustafa el-A‘zamî [Beyrut: el-Mektebül-İslâmî, 1980], 36-40); Mizzi ise âlimleri değil, kitabında yer verdiği bilgilerin alındığı eserleri sıralamaktadır. Bu eserler İbn Ebî Hâtim’in *el-Cerh ve’t-ta’dil*’i, İbn ‘Adî’nin *el-Kâmil fi’l-du‘afâi’r-ricâl*’i, Hatib el-Bağdâdî’nin *Târihu Bağdâd*’ı ve İbn Asâkir’in *Târihu Medîneti Dimaşk*’ıdır (Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman, *Tehzîbü’l-Kemâl fi esmâ’i’r-ricâl*, nşr. Beşşâr ‘Avvâd Ma’rûf [Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1403/1983], 1: 152-3).

302 Lucas, *Constructive Critics*, 121-4.

303 Lucas, *Constructive Critics*, 122-4.

304 Evzâ’î, Şu‘be, Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Mâlik, İbn ‘Uyeyne (ikinci tabaka); İbnü’l-Mübârek (ö. 181/797), Vekî b. el-Cerrâh (ö. 197/813), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Abdurrahman b. Mehdi’dir (ö. 198/813) (üçüncü tabaka).

305 Lucas, *Constructive Critics*, 125.

306 Lucas, *Constructive Critics*, 126.

307 Lucas, *Constructive Critics*, 154-6. Halil İbrahim Turhan ise bir önceki nesilde “sika” teriminin kullanımının yaygınlaşmaya başladığı sonucuna ulaşmıştır (Halil İbrahim Turhan, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk İki Asır* [İstanbul: İFAV, 2015], 95, 111).

çalışmaları bağlamında Maxime G. Romanov'un 2013'te tamamladığı doktora tezinden³⁰⁸ de kısaca bahsetmek gerekmektedir. Dijital beşerî bilimlerin sağladığı metin madenciliği gibi imkânları ricâl literatürü analizinde kullanan Romanov, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Târihu'l-İslâm*'ındaki nisbeleri, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*'nın yanı sıra dört fıkıh mezhebine ait on tabakât, Yakût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*'ı ve Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *Ensâb*'ında kullanılan nisbeleri de dikkate alarak incelemiştir. Tezinde ulaştığı bazı sonuçları 2016 tarihli makalesinde özetleyen Romanov, *Târihu'l-İslâm*'da geçen hicrî 41-661 yılları arasında yaşamış, 26 bin kişiyi³⁰⁹ tavsif için kullanılan yaklaşık 70 bin nisbenin³¹⁰ genelde İslâm toplumunun özelde ise havâs denilebilecek kesimin yedi asırda geçirdiği dönüşümleri ve sosyal hareketliliği tesbite yarayacak birer gösterge ve işaret levhası olduğu fikrinden hareket etmektedir. Bunun için de kişinin kendi dahilî olmadan edindiği doğum yeri ve etnik kökene delâlet eden nisbeler yerine meslek, ilmî faaliyet (fakîh vb.), mansıb (muhtesib, kâdî, kâtib vb.) ve statü (sultân, emîr vb.) gibi sosyal rolleri gösteren sonradan edinilmiş nitelemeleri tercih etmiştir. Bunları askerî, idârî, dinî ve sivil olmak üzere ana kısımlar hâlinde ele alan Romanov'un ulaştığı bazı önemli sonuçlar (1) dinî nisbelerin zaman zaman bazı dalgalanmalara rağmen istikrarlı bir şekilde arttığı,³¹¹ (2) kabileleri gösteren nisbelerin İslâm'ın yayılmasına paralel şekilde azaldığı ve hicrî 350 yılına gelindiğinde kişilerin yalnız %20-25'inin kabilelerini gösterir nisbelerle nitelendikleri,³¹² (3) hicrî 270 yılına kadar artış gösteren ilmî meşguliyetleri ifade eden nisbelerin bu yılda en yüksek orana ulaştığı,³¹³ (4) ihtisaslaşmayı gösterir nisbelerin sayısı ve çeşitliliğinin hicrî 300 yılına kadar artış gösterdiği ve bu yıldan sonra çeşitlilikte ufak dalgalanmalar dışında artış olmadığı³¹⁴ şeklinde sıralanabilir.

Romanov'un ulaştığı genel sonuçların özelde ricâl ilmi açısından önemi ise Juynboll'un yukarıda ele alınan görüşleri ile birlikte değerlendirildiğinde ortaya çıkmaktadır. Romanov'un ricâl literatüründe nisbelerin dağılımı hakkındaki değerlendirmeleri ile İslâm tarihinin diğer kaynaklar kullanılarak tesbit edilen

308 Maxim G. Romanov, *Computational Reading of Arabic Biographical Collections with SpecialReference to Preaching in the Sunnî World (661–1300 CE)* (doktora tezi, University of Michigan, 2013).

309 Romanov, yirmi dört kaynaktan hareketle oluşturduğu kişisel veribankasında 2014 tarihi itibarıyla toplam 86 bin terceme yer aldığını ifade etmektedir (<https://islamichistorycommons.org/mrpapers/2014/11/17/writing-digital-history-of-the-pre-modern-islamic-world/> eriş. tar. 10 Haziran 2015).

310 Maxim Romanov, "Toward Abstract Models for Islamic History", *The Digital Humanities and Islamic & Middle East Studies*, ed. Elias Muhanna (Berlin: De Gruyter, 2016), 120.

311 Romanov, "Toward Abstract Models", 127; ayrıca bk. a.mlf., *Computational Reading*, 131.

312 Romanov, "Toward Abstract Models", 129-30.

313 Romanov, "Toward Abstract Models", 134.

314 Romanov, "Toward Abstract Models", 144-4.

ve belgelenmiş aşamaları arasındaki paralellik biyografik bilgileri âdeta geniş çaplı bir komplonun eseri görme eğiliminin yanlışlığına işaret etmektedir. Zira ortaya çıkan tablo, uydurma ve zorlama bir tahkiyenin aksine ‘organik’ gelişen aşamaların vâkıya mutabık bir tasvirine işaret etmektedir. Biyografik bilgilerle ilgili bu kanaatin bu kaynaklarda cerh-tad’ ille ilgili bilgilere teşmil edilmeyeceği iddia edilebilir. Fakat mevcut durumda artık ispat sorumluluğunun söz konusu bilgilerin güvenilirliğini iddia edenlere düştüğü bir aşamaya ulaşılmıştır. Ayrıca cerh-ta’ dil literatüründeki değerlendirmelerle isnad-metin analizlerinin sonuçları arasındaki örtüşme de, bu literatürün güvenilirliğini gösteren müstakil bir delil teşkil etmektedir.³¹⁵

Oryantalistlerin klâsik hadis tenkidi bağlamında son olarak değinilmesi gereken konu sahâbenin adâletidir. Hadisleri sahâbenin vefât ettiği dönem sonrasına tarihledikleri için ilk nesli veya daha genel olarak hicrî I. yüzyılı hadis tarihlendirmelerinde araştırma dışı bırakanlar hariç, oryantalistlerin çalışmalarında görülen ortak bir diğer özellik sahâbenin adâleti ilkesini kabul etmemeleri dolayısıyla hadis uydurdıklarını öne sürebilmeleridir.³¹⁶ Sahâbenin adâleti konusunda Batı’da önemli bir dönüm noktası diğer birçok konuda olduğu üzere Schacht’la yaşanmış, Schacht sonrasında hicrî I. yüzyılda hadis rivayetinin ve hadislerin varlığının şüpheli hâle gelmesi ve hatta reddi, sahâbenin hadis uydurduğu iddiasını anlamsız hâle getirdiği için sahâbe nesli araştırma dışı kalmıştır. Schacht sonrası dönemde sahâbenin adâletiyle ilgili dile getirilen görüşlere bakıldığında, Juynboll hicrî II. yüzyılın ikinci yarısında tartışılmaya başlandığını iddia ettiği³¹⁷ sahâbenin adâleti ilkesinin tâbiini de içine alacak

315 Motzki’nin analizlerinde bunun çok sayıda örneğini görmek mümkündür. Ayrıca cerh-ta’ dil literatürü ile isnad-metin analizi arasındaki örtüşme hakkında bk. Kızıl, *Müşterek Râvi*, 3. bölüm. Söz konusu çalışmada incelenen hadis grubunun isnad-metin analizinin gösterdiği sonuçlardan birisi aynı hocadan/müşterek râviden nakilde bulunan sika ve üzerindeki vasıflarla tavsif edilen râvilerin rivayetlerinin (sınırlı sayıda örnek hariç, meselâ bk. Kızıl, *Müşterek Râvi*, 309, 351) birbiriyle uyum arz ettiği, mechûl ve zayıf râvilerin metinlerinin ise diğer râvilerden farklılık arz ettiğidir. Bununla birlikte zayıf ve mechûl râvilerin metinlerinin aynı hocadan nakledilen diğer rivayetlerden ayrılmasına rağmen söz konusu hocanın metninin karakteristik özelliklerini taşıma noktasında diğer râvilerin rivayetleri ile ittifak ettikleri görülmüştür (meselâ bk. Kızıl, *Müşterek Râvi*, 296-8).

316 İbn Abbâs, Ebû Hüreyre, Hz. Âişe gibi sahâbenin hadis uydurmakla ithamı hakkında bk. Okıç, *Bazı Hadis Meseleleri*, 28, 32; Kızıl, “İnceleme, Araştırma ve Tenkit Dönemi”, 182, 198, Ahmad, “Leone Caetani’s Annali”, 206, 209. Bilhassa Schacht öncesi oryantalistlerin sahâbeyle ilgili iddiaları için ayrıca bk. Özcan Hıdır, “Oryantalistlerin Sahâbeye Dair İddialarının Modern Dönem İslâm Dünyası’ndaki Sahâbe Algısına Düşünsel-Metodolojik Etkisi”, *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe: Sahâbe Kimliği ve Algısı, Tebliğ ve Müzâkereler, Tartışmalı İlmî Toplantı*, 27-28 Nisan 2013 (İstanbul: Ensâr Neşriyat, 2013), 519-560.

317 G. H. A. Juynboll, “Abû Hurayra”, *Encyclopaedia of Islam, Three*, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/abu-hurayra-SIM_0175?s.

şekilde ilk kez Ebû Hâtîm (ö. 277/890) ardından da İbn Ebî Hâtîm tarafından açıkça dile getirildiğini öne sürer. Juynboll'e göre bu ilke hicrî III. yüzyılın sonlarında bilhassa Ebû Hüreyre'ye (ö. 58/678) yöneltilen tenkitleri tasfiye etmek amacıyla formüle edilmiştir.³¹⁸ Eerik Dickinson da sadece sahâbe değil tâbiin de dâhil ilk iki neslin “kolektif ta‘dili”nin ilk kez İbn Ebî Hâtîm tarafından dile getirildiğini belirtmektedir.³¹⁹ Bununla birlikte o Fesevî'nin (ö. 277/890) *el-Ma‘rife ve't-târih*'inde sahâbenin adâletini ihsas eden ifadelerin bulunduğu bir dipnotla işaret etmeyi de ihmal etmez.³²⁰ Benzer şekilde Pavel Pavlovitch de İbn Ebî Hâtîm gibi İbn Mende'nin (ö. 395/1005) de ilk iki neslin tamamını güvenilir kabul ettiğini iddia etmektedir.³²¹

Juynboll ve Dickinson'ın iddialarının gösterdiği üzere İbn Ebî Hâtîm'in tâbiini her birinin dindeki üstün dereceleri ve sünnetin muhafazasındaki hizmetleri nedeniyle birbirinden temyiz etmediğine dair ifadeleri bir yanlış anlamaya neden olmuş görünmektedir.³²² Yine Pavlovitch'in atıf yaptığı İbn Mende'nin *Şürûtü'l-e'imme*'sinde ilgili sayfalar incelendiğinde ise Kur'an'ın korunması, hükümleriyle amel edilmesi konusunda sahâbe ve tâbiin neslinin gayretlerinin övüldüğü görülmektedir.³²³ Fakat İbn Mende kendilerinden “imamlar” şeklinde bahsettiği tâbiin adâletinden doğrudan bahsetmemektedir. Dolayısıyla Juynboll, Dickinson ve Pavlovitch'in bu iki âlimin tâbiinle ilgili dile getirdikleri övgüleri onları âdil kabul ettiklerine anlaşılmaktadır. Hâlbuki bu övgüler Zehebî'nin işaret ettiği üzere bilhassa kibâr-ı tâbiin neslinde zayıf râvilerin azlığı ile birlikte düşünülebilir.³²⁴ Diğer bir ifadeyle İbn Ebî Hâtîm ve İbn Mende, tâbiin tamamının âdil kabul edilmesi şeklinde bir ilkeden hareket etmemekte, vâkıayı dikkate alarak “sahâbeye güzelce uyan” tâbiin hakkında bu genel övgüleri dile getirmektedir.

num=0&s.rows=20&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-3&s.q=Hurayra (eriş. tar. 02 Nisan 2019).

318 G. H. A. Juynboll, *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları*, çev. Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu, 2000), 89-90; a.mlf., *Muslim Tradition*, 192, 194.

319 Dickinson, *The Development of Early Hadith Criticism*, 94, dn. 38; 121-2.

320 Dickinson, *The Development of Early Hadith Criticism*, 122, dn. 128.

321 Pavel Pavlovitch, “The Manda Family: A Dynasty of Isfahani Scholars”, *Arabica*, 65 (2018): 649.

322 İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dil*, 9 cilt (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1371/1952), 1: 9. İbn Ebî Hâtîm'in aynı sözlerine atıfla benzer bir değerlendirme için bk. Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti*, 116-7.

323 İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk, *Şürûtü'l-e'imme: Risâle fî beyâni fazli'l-ahbâr ve şerhi mezâhibi ehli'l-âsar ve hakikati's-sünen ve tashihi'r-rivâyât*, nşr. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Feryevâi (Riyad: Dârü'l-müslim li'n-neşr ve't-tevzî', 1416/1995), 25-9.

324 Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed, “Zikru men yu'temedü kavlühü fî'l-cerh ve't-ta'dil”, *Erba'u resâ'il fî 'ulûmi'l-hadis*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Mektebü'l-matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1419/1998), 173.

Scott Lucas, Juynboll ve Dickinson'ın sahâbenin adâleti ilkesini hicrî II. yüzyılın sonu ve III. yüzyıla tarihlemelerini, Vâkıdî'nin sahâbenin tamamını kendisine uyulacak imamlar şeklinde nitelemesini aktararak tenkit etmekte, iki oryantalistin verdiği tarihten önce bu kabulün varlığını vurgulamaktadır.³²⁵ Ayrıca Lucas'a göre İbn Sa'd'ın (230/845) *Tabakât*'ı sahâbenin adâleti fikri ile tam bir uyum içerisinde.³²⁶ Hatta ona göre *et-Tabakâtü'l-kübrâ* ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i tasnif usulleriyle bu ilkenin Ehl-i sünnet tarafından benimsenmesinde önemli rol oynamıştır.³²⁷ Öte taraftan, Lucas, daha sonra kaleme aldığı bir yazısında Hâkim en-Nisâbü'rî'nin *Müsnedrek*'te Muâviye'nin (60/680) fezâiline yer vermeyip bilâkis onu menfî bir şekilde tasvirini, hicrî V. yüzyıl gibi geç bir tarihte sahâbenin adâleti ilkesinin henüz istikrar bulmadığı şeklinde yorumlamıştır.³²⁸ Ona göre Hâkim, Muâviye'yi ele alış tarzıyla âdeta şöyle demektedir:

Şu olağanüstü sahâbeye bir bakın! Ali'yi, Fâtıma'yı ve çocuklarını herkes kadar seviyoruz. Eğer Muâviye'nin yaptıklarını onaylamıyorsanız, burada, Sünnilerin sofrasında yine de sizin için bir yer var.³²⁹

Sahâbenin adâleti ilkesinin zaman içerisinde yerleştiğini dile getiren isimlerden birisi de Jonathan Brown'dır. Brown'a göre du'afâ literatüründe zaman zaman hadis tarihinde büyük rol oynamayan bazı sahâbeye yer verilmesi, sahâbenin ta'dili ilkesinin daha sonraki Sünnî dünya görüşünün kabulü olduğunu göstermektedir.³³⁰ Brown buna örnek olarak da, Buhârî'nin *Du'afâ*'sında Hind b. Ebî Hâle'ye (ö. 36/656) yer vermesini³³¹ gösterir. Brown, iddiasını desteklemek üzere aktarılandan başka bir örnek vermemektedir. Verdiği Hind b. Ebî Hâle örneği ise İmâm Buhârî'nin *Du'afâ*'daki terminolojisi düşünülerek değerlendirilmelidir. Zira Hind'le ilgili olarak “ويتكلمون في إسناده” ifadesini kullanmaktadır. Literal olarak “rivayeti tenkit edilmiştir” şeklinde anlaşılabilecek bu ifade Hind değil de ondan rivayet edenler hakkındadır.³³² Nitekim Ebû Hâtım

325 Lucas, *Constructive Critics*, 222, dn. 5; 267.

326 Lucas, *Constructive Critics*, 284.

327 Lucas, *Constructive Critics*, 20.

328 Scott C. Lucas, “al-Hâkim al-Naysâbü'rî and the Companions of the Prophet: An Original Sunni Voice in the Shi'i Century”, *The Heritage of Arabo-Islamic Learning: Studies Presented to Wadad Kadi*, ed. Maurice A. Pomerantz, Aram A. Shahin (Leiden-Boston: Brill, 2016), 236, 238, 245-7. Sahâbenin adâleti ilkesinin Sünnî literatürde gelişimini inceleyen Amr Osman ise ilkenin hicrî V. asırda istikrar bulduğu kanaatinde (Amr Osman, “Adâlat al-Şahâba: A Construction of a Religious Doctrine”, *Arabica*, 60 [2013]: 274, 278).

329 Lucas, “al-Hâkim al-Naysâbü'rî”, 248.

330 Jonathan A. C. Brown, *Hadith: Muhammad's Legacy in the Medieval and Modern World* (Oxford: Oneworld Publications: 2009), 88.

331 Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *Kitâbü'd-Du'âfi's-sagîr*, nşr. Muhammed İbrâhim Zâyed (Beyrut 1406/1986), 123.

332 İbn Ebî Hâtım, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dîl*, 2: 345 (dn. 3).

“kendisinden mechûl râviler nakilde bulunmuşsa, Hind'in suçu ne?” demektedir.³³³

Son olarak, Juynboll'un sahâbenin adâleti hakkındaki değerlendirmeleri bağlamında müşterek râvi teorisini uygulayışından da kısaca bahsetmek gerekmektedir. Bu teorinin sahâbe ile ilgisi Juynboll'un müşterek râviyi hadisi uyduran veya bir söze hadis formu veren kişi kabul etmesi, ayrıca Schacht'tan farklı olarak sahâbeden müşterek râvilerle ilgili değerlendirmeleridir. Juynboll 1993'te yayımlanan “Nâfi” makalesinde Enes b. Mâlik'in müşterek râvi olabileceği iki hadisten bahsetmiş³³⁴ fakat Enes b. Mâlik'in uzun ömrü ve yaşıyla ilgili şüphelerini de aynı yerde dile getirmiştir.³³⁵ Daha sonra 1998'te yayımlanan “Shu'ba” makalesinde ise Enes b. Mâlik'in sahâbî olduğunu reddedecektir.³³⁶

Juynboll'e göre müşterek râviler genellikle küçük tâbiîn ve takip eden nesildendir.³³⁷ İsnad şemasında genelde verdiği tarihten eski müşterek râvilerin ortaya çıkması hâlinde ise bunları “görünüşte müşterek râvi (seeming common link)” şeklinde niteleyerek tasfiye etmesini sağlayan “dalış” terimi her zaman başvurduğu kullanışlı bir araç vazifesi görmüştür.³³⁸ Öte taraftan ölmeden önce yayımlanan *Encyclopedia of Canonical Hadith*'de *Kütüb-i Sitte* hadislerinin kendisine nisbet edilmesi muhtemel isimleri yani müşterek râvileri sıralarken sahâbeye de yer verdiği görülür. İlk bakışta teorisinde bir değişikliğe gitmiş olabileceği fikri akla gelse de kitabın girişinde teorisine genişçe yer vermekte, buradaki açıklamaları daha önceki çalışmalarından farklılık arz etmemektedir. Nitekim sahâbelerle ilgili maddeler okunduğunda Juynboll'un bu sahâbeyi görünüşte müşterek râvi³³⁹ (scl) kabul ettiği, onların hadislerinin sonraki

333 İbn Ebi Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-ta'dil*, 9: 116.

334 Juynboll, “Nâfi'”, 224, dn. 26. Bu rivayetler, 'Uraniler kıssası ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kadınların develerini süren Enceşe'yi yüklerinin narınlığı nedeniyle yavaş gitmesi şeklinde uyardığını bildiren hadistir ('Uraniler hadisi için bk. Buhârî, “Vudû”, 66; Enceşe rivayeti için bk. Buhârî, “Edeb”, 90).

335 Juynboll, “Nâfi'”, 223-4.

336 Juynboll, “Shu'ba”, 208-10.

337 Juynboll, en erken tarihli müşterek râvi ve hakkında hadis âlimleri tarafından medârın ıstılah olarak kullanıldığı ilk kişinin Ebü'l-Âliye Rufey' b. Mihrân (ö. 90/709) olduğunu ifade eder. (G. H. A. Juynboll, *Encyclopedia of Canonical Hadith* [Leiden-Boston: 2007], 42, 132).

338 Juynboll bir rivayet noktasının tarihiliğini o noktadan yayılan tarik sayısı dolayısıyla râvi sayısı ile orantılı görür. Bu nedenle müşterek râvinin en az üç kısmî müşterek râvisi olmalıdır. Kısmî müşterek râvi ise bir hadisi en az iki kişiye nakleden râvidir. Kısmî müşterek râvilerin bulunmadığı tek râvili tarikleri ise “dalış” şeklinde niteleyen Juynboll, bu tür tarikleri uydurma kabul eder.

339 Görünüşte müşterek râvi Juynboll'un terminolojisinde kendisinden birçok tarik ayrıldığı için ilk bakışta müşterek râvi gibi görünen, fakat kendisinden yayılan isnadlar incelendiğinde bunların tek râvili olması, yeterli sayıda kısmî müşterek râvisinin bulunmaması nedeniyle gerçek müşterek râvi olmadığı anlaşılan kişilerdir. Juynboll müşterek râvili isnad yapılarına isnad kümesi (bundle), görünüşte müşterek râvili isnad yapılarına ise örümcek (spider) ismini verir. Tarihlenebilir, yani ortaya

nesillerden ‘asıl sorumluları’ nı yine bu maddelerde sıraladığı görülür.

D. İhtilâfü’l-hadîsin Hadislerin Güvenilmezliğinin Delili Kabul Edilmesi:

Hadisler arasında görülen ihtilâflar, oryantalistlerin hadis literatürüne yönelttikleri temel tenkit noktalarından birisini teşkil etmektedir. İhtilâflar, aynı zamanda hadisçilerin bütün mesailerini isnada teksif ettikleri ve metinleri ihmal ettikleri şeklinde daha önce ele alınan iddiayı desteklemek için kullanılmıştır.³⁴⁰ Oryantalistlerin ihtilâfü’l-hadîse yaklaşımını Batı’da Kitâb-ı Mukaddes tenkidinin ihtilâflara yaklaşımıyla irtibatlı düşünmek gerekmektedir. Zira Aydınlanma öncesi hristiyan ve yahudi ilim geleneklerinde, hadis âlimlerinin ihtilâfı giderme yollarına benzer şekilde, çelişkiler gelenek içerisinde kalınarak çözülmeye çalışılırken, bilhassa XIX. yüzyıldan sonra metinleri dünyevî-tarihî bağlamın içinde değerlendirme ve metinlerde tarih ve kültürün izlerini sürmenin öncelik kazandığı söylenebilir.³⁴¹

İhtilâfü’l-hadîs, oryantalistler tarafından hadislerin güvenilmezliğini gösterir bir delil kabul edilmiş, muhtelif hadisler arasında te’lif yoluna asla gidilmemiş, bilâkis muhtelif rivayetlerin tamamı uydurma kabul edilmiştir. Oryantalist geleneğe şekil veren iki isim Ignaz Goldziher ve Joseph Schacht’ın hadis değerlendirmelerinin ekseninde ihtilâfü’l-hadîs yer almıştır.³⁴² Goldziher hadisler arasındaki ihtilâfları, bilhassa siyasî gelişmelerin neticesi kabul ederken, Schacht “eski hukuk okulları” arasındaki tartışmaların sonucu kabul etmiştir. Dolayısıyla söz konusu hadisler birbirlerine nisbetle “erken tarihli veya daha önce uydurulan” ve “daha geç tarihli dolayısıyla daha sonra uydurulan” şeklinde nisbî olarak tarihlendirilmiş, bazen ise tarihlendirmenin mümkün olmadığı ifade edilmiştir.³⁴³ İhtilâfü’l-hadîse yaklaşım açısından 1905’te ölen Muir’le 1969’da ölen Schacht arasında bir fark olmadığı gibi bugün için de aynı değerlendirmeyi yapmak mümkündür.³⁴⁴ Bununla birilikte siyer sahasında çalışan İsraili araştırmacı Michael Lecker bazı rivayetlerin genel kabullerle çalıştığı için bir köşeye atılabildiğini söyleyerek, bu tür çelişkili rivayetleri her zaman olmasa da

çıktığı dönem tesbit edilebilir isnad yapıları isnad kümeleridir.

340 Bk. Goldziher, *Muslim Studies*, 2: 141.

341 Kratz, “Wellhausen’s Method”, 390.

342 Bk. John Burton, “Notes Towards a Fresh Perspective on the Islamic Sunna”, *Hadith: Origins and Developments*, ed. Harald Motzki (Aldershot: Ashgate, 2004), 39.

343 Goldziher’in muhtelif hadislerden hangisinin önce olduğunu tesbit edemediğini ifade ettiği bir örnek için bk. Goldziher, *Muslim Studies*, 2: 195.

344 Meselâ Alfred Guillaume’ın benzer değerlendirmesi için bk. Zeki Velidi Togan, “Prof. A. Guillaume’ın İstanbul Üniversitesinde ‘Garpte İslam Tedkikleri’ Mevzuuna Dair Verdiği Konferanslar”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1/1-4 (1953): 131. Yakın dönemde birçok çalışmada hadisler arasındaki çelişkiler hakkında burada sıralaması mümkün olmayacak kadar çok sayıda değerlendirmeye rastlamak mümkündür.

bazen erken dönem İslâm toplumundaki farklı hassasiyetleri yansıtan bir “lütuf” şeklinde niteler.³⁴⁵

Doğrudan ihtilâf’ül-hadîs kapsamına girmese de bir hadisin farklı varyantlarının bulunmasına da oryantalistlerin genelde menfi yaklaştığı söylenebilir. Bunlar genellikle hadislerin çok uzun süre şifâhen nakledilmesi ve dolayısıyla güvenilmezliğinin alâmetleri olarak anlaşıldığı gibi râvilerin metne ideolojik müdahaleleri ya da İslâmî ilimlerin çeşitlenen meselelerine paralel olarak gelişen ve değiştirilen metinlerin geçirdiği aşamalarının kalıntıları³⁴⁶ şeklinde de yorumlanmıştır. Öte taraftan Harald Motzki bir hadisin tarikleri arasındaki metin farklılıklarını her zaman maksatlı tahrifin neticesi görme taraftarı olmamış, bunları hata, hocanın hadisi farklı şekillerde nakletmesi, hadis meclisinde yazılı bir asıldan yapılmayan rivayet, mâna rivayeti veya ihtisarin neticesi görmüştür.³⁴⁷ Hatta onun analizlerinde varyant çokluğu, hadisin isnad-metin analizinin sonuçlarının kesinliğini artıran olumlu bir durumdur.³⁴⁸ Genel olarak isnad-metin analizi yapan mutavassıt oryantalistler hadis varyantlarının, rivayet sürecinde herhangi bir maksat bulunmaksızın gerçekleşen değişiklikler olması ihtimalini göz önünde bulundurmıştır.³⁴⁹ Ayrıca, metin farklılıkları aynı hocadan nakilde bulunan râvilerin birbirlerinin metinlerini kopyalamadıklarını (yayılma), rivayetin gerçekten vuku bulduğunu gösteren bir karîne kabul edilmiştir.

E. Aykırılık İlkesinin (the Principle of Dissimilarity) Erken Tarihli Bilgileri Tesbitte Kullanılması ve Metinlerin Hüsn-i Zan Prensibinden (the Principle of Charity) Hareketle Yorumlanmaması:

Oryantalistlerin çalışmalarında sıklıkla karşılaşılan bir yaklaşım yerleşik İslâmî görüşlerle çelişen rivayetleri ve bilgileri kullanmalarıdır. Bilhassa Ehl-i sünnet’i tenkit ettiği hadisleri kullanmalarını Batı’da Kitâb-ı Mukaddes tenkidinin çok sık başvurulmuş araçlarından “aykırılık ilkesi” ışığında değerlendirmek gerekir. Bu ilke bir haberin veya bilginin yerleşik görüşlerle çelişmesini, söz konusu haber veya bilginin sıhhatine delil kabul etmeyi öngörmektedir.³⁵⁰ Pavel

345 Lecker, “Wâqidi’ (d. 822) vs. Zuhri (d. 742)”, 469.

346 Bk. Stijn Aerts, “The Prayers of Abū Muslim and al-Ma’mūn. An Exercise in Dating Hadīth”, *Journal of Abbasid Studies*, 1 (2004): 67.

347 Motzki, “Whither Hadīth Studies”, 120.

348 Motzki, “Dating Muslim Traditions”, 251. Metin neşirlerinde de varyantların değersiz olmak bir tarafa üzerinde çalışılmayı hak ettiği hakkında bk. Ali Emre Özyıldırım, “Bir Menti Neşretmek”, *Metin Neşri: Problemler, Tespitler, Öneriler*, haz. Hatice Aynur v.dğr. (İstanbul: Klasik, 2017), 17, dn. 1.

349 Meselâ bk. Schoeler, *Biography*, 141, dn. 36; Boekhoff-van der Voort, “The Kitâb al-Maghâzî”, 41.

350 Jonathan Brown, *The Canonization of Al-Bukhārī and Muslim: The Formation and Function of the Sunni Hadīth Canon* (Leiden: Brill, 2011), 16; a.mlf., *Hadith*, 203.

Pavlovitch bu ilke şöyle özetlemektedir:

Eğer münferit bir haber tarihi bir olay veya bir düşünce akımı hakkındaki yerleşik anlatıyla rahatsız edici bir şekilde tenakuz hâlindeyse, bu haberi hâkim anlatının baskısından sıyrılabilmiş bozulmamış bir bilgi kaynağı olarak görmeye hakkımız vardır.³⁵¹

Esasen burada makalenin ilk bölümünde değinilen Avrupamerkezci bakış açısı kendisini hissettirmektedir. Batılı araştırmacılar Katolikliğin veya hristiyan ortodoksisinin gelişimini, diğer bir ifadeyle bu teolojiler yerleşik hâle geldikten sonra uyumsuz metinlerin apokrif ilân edilmesini evrensel bir süreç kabul etmekte ve bu gelişim şemasını İslâm'a da uygulamaktadırlar.³⁵² Bu noktada, sistemli ve kurumsallaşmış din kadar gelenek kavramına da menfi mâna verdiklerini söylemek mümkündür. Jonathan Brown da bilhassa revizyonist oryantalistlerin dini geleneklerin teşekkül döneminde büyük bir değişim sürecinden geçtiği fikrinden hareket ettiklerine işaret eder. Söz konusu oryantalistlere göre bu değişim peygamberler veya dinî figürlerin asıl öğretilerini önce ortodoksiye ve kutsal geleneğe dönüştürmekte, ardından da dinin başlangıç aşamalarını bu geleneğe göre tekrar yorumlamaktadır. Brown, dinlerin bir değişim ve gelişme, sistemleşme sürecinden geçtiğini reddetmemekle birlikte, her geleneğin hristiyanlıktaki gibi bir dönüşüm yaşadığının öngörülmesine itiraz etmektedir.³⁵³

Geleneğe olumsuz bakış veya dinin orijinal hâli ile sistematik teoloji arasında kurulan zıtlığın temellerini yine Batı'da Kitâb-ı Mukaddes tenkidinde aramak gerekmektedir. Meselâ Wellhausen, kurumsallaşmış din ile dinin başlangıcı arasında böyle bir zıtlık kurmakta, kurumsallaşmış ve sistemleşmiş dini bir "başkalaşma" olarak görmektedir. Bu nedenle ona göre dinlerin teşekkül aşamalarını görmek için geleneğin karartmasının ötesine geçmek

351 Pavlovitch, "Origin", 41.

352 Shahab Ahmed (ö. 2015) klasik döneme yoğunlaşan çalışmaları ve tarihi perspektifleri nedeniyle oryantalistlerin çok dar bir otantik ve orijinal İslâm tanımı yaptığını bu nedenle İslâm medeniyetinin daha sonraki gelişmelerini hep bu asıldan bir sapma olarak yorumladıklarını ifade etmektedir (Shahab Ahmed, *What is Islam? The Importance of Being Islamic* [Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2016], 81; krş. Heschel, "Orientalist Triangulations", 162). Ahmed'den çok önce Donner da erken dönem İslâm toplumunda birden fazla ortodoksi (multiple orthodoxies) olduğundan bahsetmiştir. Donner bu nedenle, İslâm'ın başlangıcı hakkındaki bazı haberleri sansürleyecek, kaynakları sonraki anlayışlar doğrultusunda redakte edecek otorite olarak tek bi ortodoksi iddiasını inandırıcı bulmaz (Donner, *Narratives*, 26-8).

353 Brown'ın özetlenen görüşleri için bk. Jonathan A.C. Brown, "How Should Rationalists Deal with Dogmatism? The Case of the Birmingham Quran Pages", <http://www.jadaliyya.com/Details/32431/How-Should-Rationalists-Deal-with-Dogmatism-The-Case-of-the> (eriş. tar. 26 Nisan 2018). Ortodoksi teriminin İslâm'a ve Yahudiliğe uygulanması noktasında ihtiyatlı olunması gerektiği hakkında bk. Pavlovitch, "Origin", 18, dn. 2; Salaymeh, *Beginnings*, 5 vd.

gerekmektedir.³⁵⁴ Görüldüğü üzere burada anahtar kavramlar “başkalaşma” ve “karartma”dır. Bu bakış açısı anlaşıldığında Patricia Crone’un daha önce de değinilen İslâm geleneğinin, geçmişi korumak yerine yıktığı ve bu nedenle İslâm’ın ilk yılları hakkında kaynaklardan bilgi edinmenin sonradan yapılan tahrifler nedeniyle mümkün olmadığı şeklindeki bir iddiayı nasıl dile getirebildiği daha anlaşılır hâle gelmektedir.³⁵⁵ Yine daha önce Wellhausen’la irtibatından bahsedilen Goldziher’in yahudi ortodoksisine duyduğu tepki hatta öfke de bu bağlamda hatırlanabilir.³⁵⁶

Aykırlık ilkesi ortodoksinin hangi rivayetlerin ve bilgilerin makbul, hangilerinin ise şâz kabul edileceğini belirleyecek bir iktidara³⁵⁷ sahip olduğu fikrine dayanarak kullanılmaktadır. Buna göre bir bakıma iktidarın sansürüne rağmen varlığını devam ettirmiş rivayetler, bu ortodoksinin teşekkülünden öncesine ait erken tarihli rivayetler kabul edilmektedir. Yine aykırılık ilkesi ile bağlantılı olarak oryantalistlerin çalışmalarında “Hz. Peygamber’in olumsuz bir şekilde sunulduğu” rivayetlerin erken tarihli kabul edilmesinin gerektiğini gösterir ifadelerle karşılaşılabilir. Henüz akademik oryantalizmin ilk isimlerinden William Muir, *The Life of Mahomet*’in giriş kısmında otantik rivayetleri tesbit edebilmek için takip edilebilecek birtakım kriterlerden bahseder ve bunlar arasında Hz. Peygamber’in olumsuz tasvir edildiği haberler de vardır.³⁵⁸ Bu ilke daha sonraki oryantalistler tarafından da esas alınmaya devam etmiştir.³⁵⁹ Meselâ Montgomery Watt, Muir’in de atıfta bulunduğu garânik hâdisesini bu tür bir gerekçeyle otantik kabul etmektedir.³⁶⁰ Watt gibi otantik siyer-megâzî rivayetlerini kabul eden isimlerden Johann Fück de garânik olayını otantik kabul

354 Wellhausen’in özetlenen görüşleri için bk. Kratz, “Wellhausen’s Method”, 383, 385.

355 Crone, *Slaves*, 7. Crone’un bu görüşü ile ilgili Donner’ın tenkit ve değerlendirmesi için bk. Donner, *Narratives*, 26.

356 Goldziher’in İslâm’a yaklaşımını reform kavramıyla birlikte incelediği makalesinde Dietrich Jung, onun dinî ortodoksilere yönelik şiddetli tepkisinden bahseder (Jung, “Islamic Studies and Religious Reform”, 112).

357 Ortodoksinin bir iktidar ağı olarak tanımlanması için bk. Salaymeh, *Beginnings*, 5 (Talal Asad’dan naklen).

358 William Muir, *The Life of Mahomet*, 4 cilt, (Londra: Smith, Elder & Co., 1861), 1: lxxii-lxiii. Motzki, Batı’da hadis sahasında yazılmış önemli makaleler seçkisi olan *Hadith: The Origins and Development* kitabına yazdığı girişte Weil, Muir, Dozy ve von Kremer gibi oryantalistlerin hadislerin arasında az sayıdaki otantik rivayeti ayıklama görevinin modern araştırmacılara düştüğünü dile getirdiklerini fakat bu konuda bir metot önerisinde bulunmadıklarını dile getirir. Motzki bunun tek istisnasının bazı kriterlerden bahseden Muir olduğunu ifade eder (Motzki, “Introduction”, *Hadith*, xvii, dn. 19). Gerçekten Muir’in kitabının girişinde daha sonra diğer oryantalistler tarafından geliştirilecek çok sayıda değerlendirmesi olduğu görülmektedir.

359 Goldziher’in dönemin kabullerine aykırı olması nedeniyle bir bilgiyi daha inandırıcı kabul etmesi için meselâ bk. Goldziher, *Muslim Studies*, 2: 39, dn. 7.

360 Hoyland, “Writing”, 5.

etmesinin yanı sıra³⁶¹ Hz. Peygamber'in gençliğindeki dinî görüşleri hakkında ortodoksi tarafından kabul edilmeyen rivayetleri esas almayı salık verdiğinde aynı noktadan hareket etmektedir.³⁶² Bu nedenle Hz. Peygamber'in nübüvvet öncesi putlara kurban kestiği şeklindeki bilgiyi doğru kabul etmiş, benzer şekilde Fück'ten çok sonra³⁶³ aynı konudaki rivayeti inceleyen M. J. Kister de bu rivayetin Hz. Peygamber'in Ehl-i sünnet tarafından üzerinde ittifak edilen ismet sıfatından farklı bir tablo çizmesi nedeniyle erken tarihli olduğunu dile getirmiştir.³⁶⁴ Nitekim Schoeler de Kister ve öğrencisi Lecker'in Fück tarafından ortaya konulan prensipten –Schoeler açıkça ifade etmese de aykırılık ilkesi- hareketle erken tarihli rivayetleri tesbit ettiklerine işaret etmektedir.³⁶⁵ Yakın dönemde ise İbn Sayyâd rivayeti hakkında makale kalem alan David Halperin hadisin İbn Ömer (ö. 73/692) tariklerinde geçen Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hurma ağaçlarını siper edinerek İbn Sayyâd'ı dinlemesine³⁶⁶ dair ifadelerden hareketle olayın tuhaf ve utanç verici mahiyetinin otantikliği lehine delil teşkil ettiğini dile getirir.³⁶⁷ Görüldüğü üzere burada da açıkça ifade etmese de Halperin aykırılık ilkesinden hareket etmektedir. Yine daha önce isnad kronolojisi ile ilgili görüşlerinden bahsedilen Pavel Pavlovitch'in İbn Sîrîn'in isnadın ilk kez sorulmaya başlanması ile ilgili sözünün güvenilir olduğu şeklindeki kanaatini gerekçelendirirken kullandığı delillerden birisi de aykırılık ilkesidir.³⁶⁸ Pavlovitch, açıkça bu ilkeye atıfta bulunarak isnad uygulamasının Hz. Peygamber'in vefatından hemen sonra

361 Fück, "The Role of Traditionalism in Islam", 16.

362 Bekir Ezer, *Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Sünnet ve Hadis Hakkındaki Çalışmaları (1900–1950)* (yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2007), 86. Hz. Peygamber'in hayatıyla ilgili bu tür rivayetlerin kullanılması hakkında ayrıca bk. Motzki, "Introduction", *The Biography of Muḥammad*, xvi.

363 Fück'ün söz konusu görüşlerini dile getirdiği "Die Rolle des Traditionalismus im Islam" isimli makalesi 1939'da yayımlanmış, "Das Verhältnis Muḥammeds zum arabischen Heidentum" başlıklı notları ise ilk kez 1999'da yayımlanmışsa da 1941'de kaleme alınmıştır. Bk. <http://menadoc.bibliothek.uni-halle.de/ssg/content/pageview/624167> (eriş. tar. 5 Nisan 2019).

364 M. J. Kister, "Torbadaki Et (Bir İlk Dönem Rivayeti Üzerine Çalışma)", çev. Enbiya Yıldırım, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 4 (2000): 178.

365 Schoeler, *Biography*, 7-8. Marco Schöller'in benzer bir yaklaşımı için bk. a.mlf., *Biography*, 12. Jonathan Brown, daha önce birçok oryantalist tarafından otantik kabul edilen Medine Vesikası hakkındaki müsbet değerlendirmenin bir nedeninin de yine aykırılık ilkesi olduğunu ifade eder. Zira Vesika, Yahudilerin ümmetin bir parçası olarak sayılması nedeniyle daha sonraki ortodoks kabule aykırıdır (Brown, *Hadith*, 222).

366 Buhârî, "Cenâiz", 79 (hadis nr. 1355); "Cihâd ve's-siyer", 178 (hadis nr. 3056); Müslim, "Fiten ve eşrâtü's-sâ'a", 95.

367 David J. Halperin, "The Ibn Sayyâd Traditions and the Legend of al-Dajjâl", *Journal of the American Oriental Society*, 96/2 (1976): 219. Ayrıca bk. Hoyland, "Writing", 18, dn. 19.

368 Pavlovitch'e göre İbn Sîrîn'in sözünde geçen fitne, daha önce aktarıldığı üzere ikinci fitnedir.

başladığı şeklindeki sonraki kabule *aykırı* olması nedeniyle haberi güvenilir kabul etmektedir.³⁶⁹

Netice olarak, oryantalistlerin İslâm'la ilgili yerleşik ve 'resmî' görüşü şüpheli görmesi paradigma farklılığından bahsetmeyi zorunlu kılan hususlardan birisini teşkil etmektedir. Müslüman âlimler İslâm'ın teşekkül dönemi hakkında detaylarda farklılıklar arz etmekle birlikte üzerinde icmâ ettikleri bir tasavvura sahiptir. Oryantalistler bu icmâyı esas alarak kaynakları okumamakta, bilâkis bu icmâyı aşarak literatürü değerlendirmekte ve bunu salık vermektedir. Bu nedenle müslümanların şâz olarak niteledikleri haberleri asıl almaktan çekinmedikleri gibi, nasları veya selefın sözlerini gerektiğinde te'vil ya da Sünnî paradigma içerisinden olabildiğince hüsn-i zanla değerlendirme, tenkitten önce anlama çabasına girmezler. Zira bu tür bir yaklaşım ancak bu kaynakların 'kanonik'liğinin kabulüyle ve içeriden bir bakışla mümkündür. Burada anlatılmak istenilen konuyu somutlaştırma adına Nevevî'nin (ö. 676/1277), Hz. Abbas'ın (ö. 32/653) Hz. Ali'yi (ö. 40/661) "Ey müminlerin emiri! Benimle şu yalancı, günahkâr, vefasız, hain arasında hüküm ver."³⁷⁰ şeklindeki ifadelerle Hz. Ömer'e (ö. 23/644) şikâyeti hakkında Kâdî 'İyaz (ö. 544/1149) vasıtasıyla Mâzerî'den (ö. 536/1141) naklettiği yorum örnek verilebilir. Mâzerî, bu sözlerin Hz. Abbas'a nisbeti ve Hz. Ali için kullanılmasının uygun olmayacağına işaret eder ve her ne kadar ismet sıfatı yalnız Hz. Peygamber için söz konusuysa da ona mülâkî olmuş sahâbe hakkında bu tür sözlerin hüsn-i zanla te'vil edilmesi gerektiğini belirtir. Buna göre bu sözlerin öncelikle nisbeti sorgulanmalı eğer sözün sâbit olduğu ortaya çıkarsa o zaman Hz. Abbas'ın oğlu gibi olan yeğeni hakkında muhtemelen onu hatasından döndürmek üzere gerçeği yansıtmadıklarını bilerek bu ifadeleri kullandığı şeklinde bir yoruma gidilmelidir.³⁷¹ Görüldüğü üzere bu tür bir yorumu mümkün kılan ve aktarılan sözlerin hüsn-i zanla te'vil edilmesini gerektiren husus, bu iki önemli şahsiyete verilen kıymettir. Bu tür yorumlar, Batı'da Kitâb-ı

369 Pavlovitch, "Origin", 41. Pavlovitch aykırılık ilkesinin William Muir tarafından yapılan tarifine de işaret etmektedir. Oryantalistlerin çalışmalarında ilk nesilden itibaren ilkenin uygulanmasına çok sayıda örnek göstermek mümkündür. Meselâ bk. Donner, *Narratives*, 29 vd.; Shoemaker, "Urwa", 330 (ifk hâdisesi ile ilgili olarak). Andreas Görke ise aykırılık ilkesinin her zaman erken tarihli rivayetleri tesbitte yardımcı olmadığına, ilkenin ihtiyatlı şekilde kullanılması gerektiğine işaret etmektedir (Andreas Görke, "Between History and Exegesis: the Origins and Transformation of the Story of Muḥammad and Zaynab bt Ḡaḥṣ", *Arabica*, 65 [2018]: 63).

370 Müslim, "Cihâd ve's-siyer", 49.

371 Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref, *Sahîhu Müslim bi şerhi'n-Nevevî*, 18 cilt, (Kahire: el-Matbaatü'l-Misriyye, 1349/1930), 12: 72. Ayrıca krş. Mâzerî, *Mu'lim bi fevâ'idü Müslim*, nşr. Muhammed eş-Şâzeli Neyfer (Tunus: Beytü'l-hikme, 1991), III, 18. Wilferd Madelung'a göre ise Hz. Abbas ve Ali'yi menfi bir şekilde tasvir eden bu rivayetin detayları Hâşimi karşıtı Emevî Sünniliğini yansıtmaktadır ve bu nedenle güvenilir olmaması muhtemeldir (Wilfred Madelung, *Succession to Muḥammad: A Study of the Early Caliphate* [Cambridge: Cambridge University Press, 2004], 63).

Mukaddes çalışmalarında “principle of charity/hüsn-i zan prensibi” şeklinde adlandırılan ilke kapsamında değerlendirilebilir. Jonathan Brown bu ilke hakkında şu yorumu yapmaktadır:

Bir dinî metnin kanonikliği, hüsn-i zanla okunması ve yorumlanması ile ölçülebilir. Eğer bir toplum, bir metni, metin içi çelişkileri olabildiğince aza indirmeye ve metnin tesbit ettiği hakikat ile dış dünyadaki gerçeklik arasındaki çelişkileri te’lif etmeye çalışarak, olabilecek en müsbet şekilde okuyorsa, bu okuma tarzı hüsn-i zanna (charity) dayalı bir okumadır ve metnin kanonikliği sabit demektir.³⁷²

Aktarılan açıklamalardan da anlaşıldığı üzere metnin yorumlayan kişi nezdindeki kıymeti nasıl anlaşılacağı konusunda belirleyici olmaktadır. Bu nedenle oryantalistlerin âyet ve hadisleri veya çeşitli âlimlerin görüşlerini müslümanlar gibi anlayıp yorumlaması söz konusu olmadığı gibi müslümanların muteber görmedikleri veya şâz saydıkları haber ve bilgileri aykırılık ilkesi gereğince kabul edebilmektedirler.

Son olarak oryantalist geleneğin şimdiye kadar sıralananlar dışında daha önce müstakil bir makalede ele alındığı için³⁷³ burada ayrıca ele alınmayacak ortak bir iddiasını hatırlatmakta fayda vardır. Söz konusu iddia, bilhassa ilk nesil yahudi oryantalistlerin çalışmalarından itibaren sıklıkla vurgulanan, İslâm medeniyetinin diğer din ve kültürlerle borçluluğunu ifade eden “kültürel ödünç alma” iddiasıdır. Akademik oryantalizmin başlangıcından bugüne hemen her oryantalist bu konuya değinmiş ve bir şekilde bir etkilenme ve ödünç alma iddiasında bulunmuştur. Bununla birlikte oryantalist geleneğin içerisinde her benzerliğin, ödünç almaya hamledilmesine itiraz eden isimlerin varlığı da ifade edilmelidir.

Sonuç Yerine: Batı’da Akademik Hadis Çalışmalarının Bugünkü Durumu ve Müslümanların Bu Araştırmalara Yaklaşımı:

Batı’daki hadis araştırmaları açısından gelinen durum ve bir gelecek projeksiyonu yapmak gerekirse; isnad-metin analizinin uygulandığı doktora çalışmaları ve makalelerde bir artış olsa da revizyonistlerin neden olduğu aşırı şüpheciliğin oryantalist paradigmanın hâkim tonu olmaya devam edeceğini öngörmek mümkündür.³⁷⁴ Bu bağlamda, Harald Motzki’nin Şubat 2019’daki

372 Brown, *Canonization*, 30.

373 Meselâ bk. Fatma Kızıl, “Avrupamerkezciliğin Bir Yansıması Olarak Oryantalist Söylem: Kültürel Ödünç Alma Kavramı”, *İnsan ve Toplum*, 3/6 (2013), 323-332.

374 Chase Robinson da benzer bir değerlendirme yapmaktadır (Chase F. Robinson, “Crone and the End of Orientalism”, *Islamic Cultures, Islamic Contexts Essays in Honor of Professor Patricia Crone*, ed. Behnam Sadeghi v.dğr., [Leiden-Boston: Brill, 2015] 597, 612). Fakat onun makalenin genelinde revizyonistler öncesi Batı’da İslâm

vefatının da mutavassıt oryantalistler için büyük bir kayıp olduğu belirtilmelidir. Bugün itibariyle Wansbrough'un veya *Hagarism*'de dile getirdikleri şekliyle Crone-Cook'un temsil ettiği revizyonizm derecesinde olmasa da aşırı şüpheciliğin oryantalizm içerisinde tâli bir eğilimi teşkil etmediği söylenebilir. Bu durum günümüzde Batı'daki çalışmaları takip edip, gerektiğinde tenkit edecek araştırmacıların arkeoloji, nümizmatik, papiroloji,³⁷⁵ paleografya, epigrafi³⁷⁶ ve kodikoloji gibi sahalarla daha fazla meşguliyetini veya bu sahalardaki gelişmeleri eş zamanlı izlemesini gerektirmektedir.³⁷⁷ Zira aşırı şüpheci yaklaşım daha önce de açıklandığı üzere belgesel nitelikteki delillere kıymet vermekte, ayrıca bu özellikte deliller bilhassa oryantalistlerin *e silentio* (sessizlik) argümanını kullanarak öne sürdükleri iddialarına itirazda ve tartışmaları bitirmekte bilhassa belirleyici olmaktadır.³⁷⁸ Ayrıca yalnızca aşırı şüphecilere cevap verme refleksinin dışında İslâm medeniyetini öncelikle Yakın Doğu³⁷⁹ medeniyetinin

araştırmalarında şüpheciliğin etkisini olduğundan az gösteren değerlendirmelerine katılmak mümkün değildir. Zira bilâkis revizyonizmin ortaya çıkması yönünde adımlar Schacht'la atılmıştır.

375 Avusturya Milli Kütüphanesi başta olmak üzere Batı'da çeşitli kütüphanelerdeki binlerce dokümanı ihtiva eden papirüs koleksiyonları hâlâ müslüman araştırmacıların ilgisini beklemektedir. Bu konuda muasır araştırmacılar Raif-Georges Khoury, Eva Mira Youssef-Grob ve Petra M. Sijpesteijn'in çalışmaları örnek olarak incelenebilir. Papirolojinin Batı'da gelişen bir bilim dalı olmasında sömürgeciliğin etkisi hakkında bk. Salaymeh, *Beginnings*, 25-6.

376 Stephen Humphreys de İslâm tarihi alanında bu araştırma alanlarının önemine dikkat çekmektedir. Bk. Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, 21.

377 Söz konusu sahaların İslâm araştırmalarındaki yerini görmek açısından Jere L. Bacharach'ın ve Robert Hoyland'ın çalışmaları incelenebilir. Genç oryantalistlerin yanı sıra müslüman araştırmacıların epigrafi ve paleografî sahalarda yakın tarihteki çalışmalarına 2015'ten itibaren yayımlanan *Arabian Epigraphic Notes* dergisinden ulaşılabilir.

378 Elbette bu, daha önce işaret edildiği üzere, belgesel delillerin her zaman isabetli yorumlandığı ve her şartta yazılı (edebî) kaynakların üstün olduğu anlamına gelmemektedir. Fakat bu sahalardaki çalışmaların önemini göstermek üzere meselâ David Powers'ın peygamberliğin Hz. Muhammed (s.a.v.) ile sona erdiği inancının daha sonra ortaya çıktığı ve Zeyd'in (ö. 8/629) oğlu Üsâme'nin (ö. 54/674) bu tür bir iddiada bulunmasının önüne geçmek için evlâtlıkların gerçek oğullar gibi olmadığı inancının yanı sıra Ahzâb Sûresi'nin 36-40. âyetlerinin uydurulduğu iddiası hatırlanabilir. Sean Anthony, Powers'ın bu iddialarını *Zayd: The Little Known Story of Muḥammad's Adopted Son* (Philadelphia 2014) isimli kitabına yazdığı değerlendirmede radyokarbon testiyle 645-679 yılları arasında tarihlenen Tübingen Mushafı'nda Ahzâb sûresinin tamamının yer alması ile cevap vermektedir. Bk. Sean W. Anthony, "David S. Powers, *Zayd: The Little Known Story of Muḥammad's Adopted Son*", https://www.academia.edu/11376884/Review_of_David_S._Powers_Zayd_Philadelphia_University_of_Pennsylvania_Press_2014_ (eriş. tar. 04 Kasım 2016).

379 Yaygınlığı nedeniyle "Yakın Doğu" terimi kullanılmıştır. Aksi takdirde bu isimlendirmenin ideolojik bir coğrafi ayrıma delâlet ettiğine mebzûl miktarda çalışmada işaret edilmiştir. En son olarak Lena Salaymeh de tam bir coğrafi sınıra işaret etmeyen bu siyasî isimlendirme yerine "Güneybatı Asya" ifadesini tercih etmiştir (Salaymeh, *Beginnings*, 9).

bir parçası olarak anlamak ve dünya tarihindeki yerini teslim edebilmek için bu alanlardaki yeterliklere de ihtiyaç vardır.

Bugün, Batı'da yeni ve sayıları artan bir araştırmacı grubundan da söz edilmelidir. Bunlar, Jonathan A.C. Brown, Scott C. Lucas gibi iyi üniversitelerden mezun olmuş Batılı mühtediler ile yine bu üniversitelerde oryantalist epistemik cemaat içerisinde yetişen müslüman ya ikinci veya üçüncü nesil göçmenlerdir. Öte taraftan M. J. Kister, Michael Lecker veya Lena Salaymeh gibi İsraili İslâm araştırmacıları söz konusudur. Bu durum, artık 'oryantalist'i "gayri müslim Batılı" yerine "oryantalist paradigmaya mensup kişi" şeklinde tanımlamak gerektiğini göstermektedir.³⁸⁰ Aksi takdirde Brown'ın yanı sıra Wael b. Hallaq gibi isimleri değerlendirmek de zorlaşacaktır. Bu isimlerin Batı'daki hadis çalışmalarına uzun vadedeki etkisi ise zaman içerisinde görülecektir.

Makalenin sonunda, oryantalistlerle ilgili çok sık tekrar eden yanlış bilgileri de tashih etmek gerekmektedir. Öncelikle, Arapçalarının iyi olmadığı iddiasının çoğu durumda gerçeği yansıtmayan bir genelleme olduğu ifade edilmelidir. Bilâkis ilk nesil oryantalistlerin, Arapça bir tarafa karşılaştırmalı Sâmi dilleri uzmanı olduğu unutulmamalıdır. Akademik İslâmiyat araştırmaları öncesindeki oryantalistlerin, Oxford Üniversitesi'nin ilk Arapça profesörü Edward Pococke gibi "kusursuz Arapça bilgisi"³⁸¹ ile övülen istisnalar dışında, Arapçalarının daha sonraki oryantalistler kadar iyi olmadığı doğrudur. Fakat bu durum Arapça'yı çoğunlukla kendi imkânları ve Doğu seyahatleri vasıtasıyla öğrenen oryantalistlerin yerini eğitimlerini üçüncü veya dördüncü nesil Arapça profesörlerinin yaptığı Arapça kürsülerinde alan nesle bıraktığı XIX. yüzyılın ortalarından itibaren değişmiştir.³⁸² Günümüzde İslâm tarihinin teşekkül dönemine ağırlık veren oryantalistlerin dışında, daha ziyade sosyal bilimler çerçevesinde bölge araştırmalarıyla meşgul oryantalistlerin ise İslâmi ilimler alanındakiler kadar dil yeterlikleri bulunmayabilir. Zira bu alanlarda ortalama bir dil bilgisi yeterli olmaktadır.

Oryantalistlerle ilgili dile getirilen, kaynakları kasıtlı biçimde tahrif ettikleri iddiasına gelince, XIX. yüzyıl oryantalizmi için bu iddianın doğru olduğu kabul edilebilir.³⁸³ Bu dönemin eserleri ayrıca ifade ve üslûp açısından Edward Said'in

380 Batılı olmayan araştırmacıların da oryantalist paradigmayı takip edebilmesi hakkında bk. Fatma Kızıl, "In Pursuit of a Common Paradigm: Islamic and Western *Hadî* Studies", *Hikma: Journal of Islamic Theology and Religious Education*, 6/10 (2015): 12, dn. 8. Ayrıca krş. Lena Salaymeh, *Beginnings*, 13.

381 Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, 98.

382 Krş. Irwin, *Oryantalistler ve Düşmanları*, 13. Leiden Üniversitesi 2013 yılında Arapça öğretiminin 400. yılını kutlamıştır (Vrolijk, "Arabic Studies", 13.

383 Örnekler için bk. Mehmed S. Hatiboğlu, "Batı'daki Hadis Çalışmaları Üzerine", *İslâmi Araştırmalar*, 6/2 (1992): 105-13. Yine Guillaume'un Arapça metni ispatlamak istediği maksada yönelik İngilizce'ye çevirmesi hakkında bk. Kister, "Bir Torba Et",

Orientalism'inde çizdiği tabloyu doğrulayan örneklerle doludur. Fakat günümüzde hakemlik, editörlük, jüri üyeliği gibi kontrol mekanizmalarının kuvvetli işletildiği yayınevleri, dergiler, üniversiteler ve enstitüler bünyesinde gerçekleştirilen akademik standartlardaki faaliyetlerde bu tür kasıtlı tahrifler istisnaîdir ve vuku bulmaları halinde gözden kaçması çok da mümkün değildir. Bu tür tahrif ve çarpıtmaların bilhassa metinlerin yorumu ve kaynaklara veya verilere seçmeci ya da çifte standartla yaklaşma neticesinde oryantalistler tarafından yapıldığında ise öncelikle diğer oryantalistler tarafından tesbit ve tenkit edilmektedir. Meselâ, Crone, Hz. Peygamber (s.a.v.) hakkında “militan bir vâiz” dediğinde yorum yoluyla hakikati tahrif etmektedir ve benzer örnekler bilhassa aşırı şüpheci ve revizyonist oryantalistlerin çalışmalarında bugün de görülmektedir.³⁸⁴ Fakat Crone örneği aynı zamanda oryantalistlerin paradigma içi kontrollerinin ne kadar güçlü işletildiğini de gösterir. Zira Crone'un iktibas edilen ifadesinin yer aldığı kitaba en sert eleştirilerden birisi Fred Donner'dan gelmiştir.³⁸⁵ Bu bağlamda yine Robert Serjeant'ın³⁸⁶ (ö. 1993) Crone ve Wansbrough'un, hatta Juynboll'un Cook ve Wansbrough'un kitaplarına yazdığı tenkitler de hatırlanabilir. Söz konusu kontrol mekanizmasının daha önceki dönemde de işlediğini gösteren bir örnek olmak üzere, Goldziher'in Kubbetü's-sahra'nın Abdülmelik tarafından bir hac mekânı olarak inşa edildiği iddiasına Talât Koçyiğit'in (ö. 2011) 1967'de yazdığı tenkide benzer değerlendirmeleri Goitein'in 1950'de yayımladığı makalesinde görmek mümkündür.³⁸⁷ Hadis sahasında bu kontrol mekanizmasının yakın tarihteki en yetkin örneklerini ise şüphesiz Harald Motzki vermiştir.³⁸⁸ Dolayısıyla Bernard Lewis'in oryantalistlerin en müdekkik ve müteşeddid münekkitletlerinin yine oryantalistler olduğu şeklindeki görüşüne katılmamak mümkün değildir.³⁸⁹

Daha önce de ifade edildiği üzere meselâ revizyonist oryantalistlere yönelik

169, dn. 12, 13.

384 Crone, *Slaves*, 5.

385 Fred M. Donner, “Slaves on Horses. The Evolution of the Islamic Polity”, *Journal of the American Oriental Society*, 102/2 (1982): 367-371; ayrıca bk. a.mlf., *Narratives*, 26, dn. 67.

386 Serjeant, Muhammed Mustafa el-A'zami'nin doktora tez danışmanıdır.

387 Bk. Talât Koçyiğit, “I. Goldziher'in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (1967): 48-51; Goitein, *Studies*, 135-138. Oryantalist paradigmanın kendi içindeki tenkit mekanizmasına örnek olmak üzere *Encyclopaedia of Islam*'ın birinci ve ikinci edisyonlarındaki Abdullah b. Abbas maddeleri karşılaştırılabilir. Öte taraftan oryantalizmin şüphecilerden mutavassıtlara doğru bir çizgi üzerinde ilerlemediklerini, oryantalist paradigma içerisindeki üç grubun bugün eş zamanlı olarak mevcudiyetini göstermek üzere ise üçüncü ediysonda ilgili maddeye bakılabilir.

388 Motzki'nin kaynak kullanımında seçmeci yaklaşımla kaynaklardaki bilgiyi çarpıtmasının tesbit edilebilen tek örneği için bk. Harald Motzki, “The Prophet and the Cat”, 59, dn. 121.

389 Lewis, “The Question of Orientalism”.

en sert tenkitler bizzat diğer oryantalistler tarafından dile getirilmiştir. Veriler arasında bir seçime gidilmesi, diğer bir ifadeyle resmin tamamının sunulmaması revizyonistler dışında bilhassa XIX. yüzyılda aktif oryantalistlerin eserlerinde çok sık görülen bir durumdur. Ayrıca bugün de oryantalistlerin mevcut verileri kendi paradigmalarına uygun şekilde anlayıp yorumladıkları da göz önünde bulundurulmalıdır. O nedenle bir hadisi daha önce hiçbir İslâm âliminin yapmadığı gibi anlayıp yorumlayabilir ya da bir bilgiden müslüman okuyucunun beklemediği bir sonucu çıkarabilirler. Oryantalistlerin bir meseleyi, konuyu yanlış anladığı veya tahrif ettiği şeklindeki tenkitlerin büyük kısmı da paradigma farklılığının³⁹⁰ söz konusu etkisinden kaynaklanmaktadır.

Son dönemde yaygın bir kanaat de Batı'da hadis çalışmalarının sayısının ve etkinliğinin azaldığı şeklindedir. Söz konusu kanaatin de gerçeği yansıttığını söylemek mümkün değildir. Öncelikle Avrupa'nın yanı sıra Kuzey Amerika'da birçok yüksek lisans ve doktora tezi hazırlanmakta,³⁹¹ ayrıca yaklaşık 150 yıllık geçmişe sahip olanlardan başlamak üzere çok sayıda süreli matbuat hâlen yayın hayatına devam etmekte ve düzenli aralıklarla makaleler yayımlamaktadır. Birçok yayınevi tarafından basılan kitapların yanı sıra³⁹² 1683'te kurulan Brill Yayınları'nın son yıllardaki kataloglarına bakmak dahi bu kanaatin yanlışlığını göstermek için yeterli olacaktır. Burada iki noktaya da dikkat çekmek gerekmektedir. Öncelikle Batı'da bilhassa hadis, fıkıh, siyer ve İslâm tarihi birbirinden tamamen ayrı ihtisas sahaları şeklinde temayüz etmemiş, bu alanlar sürekli birbiri ile irtibatlı biçimde ele alınmıştır. Hatta söz konusu halkanın zaman zaman kelâm ve tefsiri de içine alacak şekilde genişlediği görülmektedir. İkinci olarak bu değerlendirme muhtemelen XVIII. yüzyıldan İkinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde Doğu üzerine çalışmaların inanılması güç kapsam ve hacmi yapılan mukayeseden kaynaklanmaktadır.

Yukarıdaki mülâhazaların ışığında, sıkça yöneltlen, “oryantalistlerin

390 Bk. Humpreys, *İslam Tarih Metodolojisi*, s. 24.

391 Meselâ, Kanada McGill Üniversitesi'nde 1952-2016 yılları arasındaki hazırlanan tezlerin listesi için bk. https://www.mcgill.ca/library/files/library/Islamic_Studies_theses_1952_2006.pdf (eriş. tar. 6 Mart 2019); son on yılda dokuz Hollanda ve bir Belçika üniversitesini ihtiva eden the Netherlands Interuniversity School for Islamic Studies (NISIS) çerçevesinde hazırlanmış doktora tezleri için bk. <https://nisis.sites.uu.nl/dissertations/> (eriş. tar. 6 Mart 2019). Yalnız Michael Cook'un danışmanlığında bitirilmiş tezlerden bazıları için bk. <https://nes.princeton.edu/people/michael-cook> (eriş. tar. 6 Mart 2019).

392 Başlangıçtan bugüne yapılan çalışmaların boyutlarını görmek için hâlen yayımlanan *Orientalistische Literaturzeitung* (1898'den itibaren) ve *Bibliotheca Orientalis* (1943'ten itibaren) gibi literatür değerlendirmesine yer veren bibliyografik dergiler ve Müslümanların Batı dillerinde yazdığı çalışmalarını da ihtiva etmekle birlikte 590 binden fazla kayıt içeren Index Islamicus (1906'dan itibaren) veri tabanı (<https://bibliographies.brillonline.com/browse/index-islamicus> (eriş. tar. 18 Mart 2019) incelenebilir.

çalışmalarından istifade edilmeli mi?” sorusuna da cevap vermek gerekmektedir. Öncelikle Batılı araştırmacıların, köklü kurumlarda; kütüphane, seyahat ve dil öğrenimi noktasında iyi imkânlarla yazmalar başta olmak üzere İslâm kaynaklarına ulaşma ve bu kaynakları kullanma açısından gerekli altyapı ve birikime sahip yetiştigi teslim edilmelidir. Oryantalistlerin meselelere dışarıdan bakışı sorununa gelince, ‘dışarıdan’ bir medeniyet ve dinin ne kadar isabetli anlaşılabilceği sorusu üzerinde şimdiye kadar sosyal bilimlerin çeşitli sahalarında verilen literatürde fazlasıyla durulmuş ve bu noktada artık bir farkındalık seviyesine ulaşılmıştır. Bu farkındalık hem oryantalistlerde hem de onların çalışmalarını takip eden müslümanlarda mevcuttur ve bu nedenle oryantalistlerin çalışmalarının sorunlu yönleri dikkatli araştırmacıların gözünden kaçmayacak öngörülebilir problemler hâline gelmiştir. Hatta daha önce ‘içeriden’ dile getirilenlerden farklı soruları gündeme getirmesi nedeniyle ‘dışarıdan’ bakışın müsbet katkısından dahi söz edilebilir. Bu nedenle, Batılı araştırmacıların çalışmaları, tezler hazırlanırken yapılan literatür değerlendirmelerinde göz ardı edilmemeli, konunun uzmanları tarafından takip ve kritik edilmeli, ayrıca literatürle ilgili tesbitlerinin yorumlardan ayrılması şartıyla -ki söz konusu ayırım bilhassa paradigma farklılığının bilincinde olanlar için gerçekten mümkündür- bu çalışmalardan ve birikimden istifade edilmelidir.³⁹³ Esasen, açıkça atıfta bulunulmasa da fiiliyatta böyle bir istifadenin hâlihazırda hem çalışma konularının seçimleri hem de tartışılan meseleler açısından mevcudiyeti alanın uzmanları tarafından kolaylıkla tesbit edilebilmekte, dolayısıyla “oryantalistlerin çalışmalarından istifade edilmeli mi?” sorusu hem gereklilik hem de vâkıa itibarıyla “cevaptan müstağni bir sual” haline gelmektedir.

393 Bu konuda Caetani gibi oryantalist geleneğin en problemlili olduğu dönemden bir oryantalistin çalışmalarından bile yorum-bilgi/veri ayırımı yapılarak istifade edilebileceğine dair benzer bir değerlendirme için bk. Ahmad, “Leone Caetani’s Annali”, 216.

Kaynakça

- Abdürrezzâk b. Hemmâm**, *el-Musannef*, 11 cilt, nşr. Habiburrahman el-A'zamî, Beyrut: el-Meclisü'l-İlmî, 1403/1983.
- Aerts**, Stijn, "The Prayers of Abū Muslim and al-Ma'mūn. An Exercise in Dating Ḥadīth", *Journal of Abbasid Studies*, 1 (2004): 66-83.
- "Isnād", *Encyclopaedia of Islam, Three*, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/isnad-COM_32616?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-3&s.q=Isnad (eriş. tar. 8 Nisan 2019).
- Ahatlı**, Erdinç, *Yahya b. Main ve Cerh-Ta'dildeki Metodu*, yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, 1992.
- Ahmad**, Bilal, "Leone Caetani's Annali dell-İslām on Sirah of the Prophet Muḥammad", *Islamic Studies*, 54/3-4 (2015): 203-16.
- Ahmed**, Asad Q., *The Religious Elite of Early Islamic Hījāz: Five Prosopographical Case Studies*, Oxford: University of Oxford, 2011.
- Ahmed b. Hanbel**, *Kitābü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricāl*, 3 cilt, nşr. Vasiyyullah b. Muhammed Abbas, Riyad: Dārü'l-Hânî, 1422/2001.
- Ahmed**, Shabab, *What is Islam? The Importance of Being Islamic*, Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2016.
- Ali b. el-Medîni**, *el-İlel*, nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1980.
- Anthony**, Sean W., "Early Arabo-Islamic Epigraphy and the Positivist Fallacy: A Brief Communication", *Al-Uşûr al-Wuṣṭā*, 26 (2018): 201-207.
- "David S. Powers, Zayd: *The Little Known Story of Muḥammad's Adopted Son*", https://www.academia.edu/11376884/Review_of_David_S._Powers_Zayd_Philadelphia_University_of_Pennsylvania_Press_2014_ (eriş. tar. 04 Kasım 2016).
- Arslan**, Hüsamettin, *Epistemik Cemaat: Bir Bilim Sosyoloji Denemesi*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2007.
- Aydınlı**, Abdullah, "Hadis Karşıtlığının Yeni Gerekçeleri", *İslâm'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri: Kutlu Doğum Sempozyumu 2001*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, 141-51.
- Azami**, M. Mustafa, *On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford: The Oxford Centre for Islamic Studies, 1996.

Bedruddîn ez-Zerkeşî, Hz. Aişe'nin Sahabeyle Yönelttiği Eleştiriler, çev. ve düzenleyen Bünyamin Erul, Ankara: Kitâbiyât, 2002.

Bennett, Clinton, *In Search of Muhammad*, Londra: Cassell, 1999.

Berg, Herbert, *The Development of Exegesis in Early Islam: The Authenticity of Muslim Literature from the Formative Period*, Richmond: Curzon Press, 2000.

Bertaina, David, "The Debate of Theodore Abū Qurra", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, ed. David Thomas v.dğr., 8 cilt, Leiden-Boston: Brill, 2009-2016, 1: 556-64.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 11 cilt, nşr. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ, Beyrut: Dâru kütübî'l-'ilmiyye, 1424/2003.

Boekhoff-van der Voort, Nicolet, "The Kitâb al-Maghâzî of 'Abd al-Razzâq b. Hammâm al-San'ânî: Searching for Earlier Source-Material", *The Transmission and Dynamics of the Textual Sources of Islam Essays in Honour of Harald Motzki*, ed. Nicolet Boekhoff-van der Voort v.dğr., Leiden-Boston, Brill, 2011, 27-47.

Brockelmann, Carl, "Almanya'da Oryantalistik Çalışmalar", çev. Bekir Ezer, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 7/2 (2009): 159-69.

Brown, Daniel W., *Rethinking Tradition in Modern Islamic World*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996 (Türkçe çevirisi: *İslam Düşüncesinde Sünnneti Yeniden Düşünmek*, Ankara: Ankara Okulu, 2002).

Brown, Jonathan A. C., *The Canonization of Al-Bukhârî and Muslim: The Formation and Function of the Sunnî Ḥadîth Canon*, Leiden: Brill, 2011.

Hadith: Muhammad's Legacy in the Medieval and Modern World, Oxford: Oneworld Publications: 2009.

"Sunnî Hadis Tenkidi Silsilesinden Bir Kesit: Hatîb el-Bağdâdî ile Hâkim en-Nisâbü'rî Arasındaki Gizemli İrtibat", çev. Dilek Tekin, *Hadis ve Siyer Araştırmaları*, 2/2 (2016): 123-31.

"How We Know Early Ḥadîth Critics Did Matn Criticism and Why It's So Hard to Find", *Islamic Law and Society*, 15 (2008): 143-84.

"How Should Rationalists Deal with Dogmatism? The Case of the Birmingham Quran Pages", <http://www.jadaliyya.com/Details/32431/How-Should-Rationalists-Deal-with-Dogmatism-The-Case-of-the> (eriş. tar. 26 Nisan 2018).

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi 'u's-sahîh*, 9 cilt, nşr. Muhammed Züheyr en-Nâsır, Beyrut: Dâru tavl'în-necât, 1422/ [2001].

Kitâbü'd-Du 'âfi's-sagîr, nşr. Muhammed İbrâhim Zâyed, Beyrut 1406/1986.

Bulut, Yücel, *Oryantalizmin Kısa Tarihi*, İstanbul: Küre Yayınları, 2006.

“Oryantalizm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 33: 428-37.

Burton, John, “Notes Towards a Fresh Perspective on the Islamic Sunna”, *Hadith: Origins and Developments*, ed. Harald Motzki, Aldershot: Ashgate, 2004, 39-53.

Buskens, Léon, “Introduction”, *Islamic Studies in the Twenty-first Century: Transformations and Continuities*, ed. Léon Buskens ve Annemarie van Sandwijk, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016, 11-27.

Brugman, J., “Dozy, A Scholarly Life According to Plan”, *Leiden Oriental Collection 1850-1940*, ed. Willem Otterspeer, Leiden: E. J. Brill, 1989, 62-81.

“Snouck Hurgronje’s Study of Islamic Law”, *Leiden Oriental Collection 1850-1940*, ed. Willem Otterspeer, Leiden: E. J. Brill, 1989, 82-93.

Conrad, Lawrence I, “The Dervish’s Disciple: On the Personality and Intellectual Milieu of the Young Ignaz Goldziher”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 2 (1990): 225-66.

Cooperson, Michael, *Classical Arabic Biography: The Heirs of the Prophets in the Age of al-Ma’mûn*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Coulson, Noel J., *A History of Islamic Law*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1978.

Crone, Patricia ve Michael Cook, *Hagarism: The Making of Islamic World*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

Slaves on Horses: The Evolution of Islamic Polity, Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

Meccan Trade and the Rise of Islam, Piscataway: Gorgias Press, 2004.

“What do we actually know about Mohammed?”, http://www.opendemocracy.net/faith-europe_islam/mohammed_3866.jsp (14 Ağustos 2009).

- Dayhan**, Ahmet Tahir, “İstişrâk ile İstişhad Edilir mi? -Eleştirel Bir Bakış-”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 5/2 (2007): 7-45.
- Demirkent**, Işın, “Herakleios”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 17: 210-5.
- Dickinson**, Eerik, *The Development of Early Ḥadīth Criticism: The Taqdima of Ibn Abī Ḥātim al-Rāzī (240/854-327/398)*, Leiden-Boston: Brill, 2001.
- Donner**, Fred M., *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing*, Princeton: The Darwin Press, 1998.
- Muhammad and the Believers: At the Origins of Islam*, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2010.
- “Was Marwan ibn al-Hakam the First ‘Real’ Muslim”, *Genealogy and Knowledge in Muslim Societies Understanding the Past*, ed. Sarah Bowen Savant ve Helena de Felipe, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014, 105-114.
- “Islam’s Origins: Myth and Material Evidence”, <https://vimeo.com/315189668> (eriş. tar. 5 Mart 2019).
- Duri**, A. A., “al-Zuhri: A Study on the Beginnings of History Writing in Islam”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 19/1 (1957): 1-12.
- Dursun**, Davut, “Avusturya (İslâm Araştırmaları), *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 4: 179-82.
- Ebû Reyve**, Mahmûd, *Edvâ’ ‘ale’s-sünneti’l-Muhammediyye ev difâ’ ‘ani’l-hadîs*, Kahire: Dârü’l-ma’ârif, t.y.
- Eckelamn**, Dale F., “The Underneath of Academic Life: Gudrun Krämer and Islamic Studies Today”, *Ways of Knowing Muslim Cultures and Societies Studies in Honour of Gudrun Krämer*, ed. Bettina Gräf v.d.ğr., Leiden: Brill, 2018, xxiv-xxxiv.
- Ehlert**, Trude, “Muḥammad (The Image in Mediaeval Popular Texts and in Modern European Literature)”, *Encyclopaedia of Islam (EI²)*, 7: 381-87.
- Ezer**, Bekir, *Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Sünnet ve Hadis Hakkındaki Çalışmaları (1900-1950)*, yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2007.
- Fayda**, Mustafa, “Siyer Sahasında İlk Telif Çalışmaları”, *Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu: Tebliğ ve Müzakereler*, 16-18 Eylül, 1985, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 1985, 357-67.

- Feingold**, Mordechai, "Learning Arabic in Early Modern England", *The Teaching and Learning of Arabic in Early Modern Europe*, ed. Jan Loop v.dğr., Leiden-Boston: 2017, 33-54.
- Fück**, Johann, "The Role of Traditionalism in Islam", *Ḥadith: Origins and Developments*, ed. Harald Motzki, Aldershot: Ashgate, 2004, 3-26.
- Gilliot**, Claude, "'Abdallāh b. 'Abbās", *Encyclopaedia of Islam, Three*, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/abdallah-b-abbas-COM_23549?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-3&s.q=Abdallah+b.+Abbas (eriş. tar. 25 Mart 2019).
- Glei**, Reinhold F., "Peri haireseōn, 'On heresies, ch. 100', 'De haeresibus, cap. 100'", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, ed. David Thomas v.dğr., 8 cilt, Leiden-Boston: Brill, 2009-2016, 1: 297-301.
- Goitein**, Shelomo Dov, *Studies in Islamic History and Institutions*, Brill: Leiden-Boston, 2010.
- Goldziher**, Ignaz, *The Zāhiris: Their Doctrine and their History, A Contribution to the History of Islamic Theology*, çev. Wolfgang Behn, Leiden: Brill, 2008.
- Muslim Studies*, 2 cilt, ed. S. M. Stern, çev. C. R. Barber ve S. M. Stern, Albany: State University of New York Press, 1977.
- "Müslümanlarda Rivâyet Literatürüne Dair Yeni Materyaller", çev. Hüseyin Akgün, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2015): 81-119.
- Görke**, Andreas, "Eschatology, History, and The Common Link: A Study in Methodology", *Method and Theory in the Studies of Islamic Origins*, ed. Herbert Berg, Leiden-Boston: Brill, 2003, 179-208.
- "Tarihi Bir Şahsiyet Olarak [Hz.] Muhammed'in Araştırmasında Beklentiler ve Sınırlar", çev. Fatma Kızıl, *Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 1/1 (2015): 207-219.
- Harald Motzki ve Gregor Schoeler, "First Century Sources for the Life of Muḥammad? A Debate", *Der Islam*, 89/2 (2012): 2-59.
- "Between History and Exegesis: the Origins and Transformation of the Story of Muḥammad and Zaynab bt Ḡaḥṣ", *Arabica*, 65 (2018): 31-63.
- Groot**, Alexander H. de, "Hollanda [Hollanda'da İslâm Araştırmaları]",

TDV İslâm Ansiklopedisi DİA, 18: 229-32.

Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl*, nşr. Fuâd Abdülmün'im, İskenderiye: Dârü'd-Da've, t.y.

Hallaq, Wael b., *The Origins and Evolution of Islamic Law*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

"The Quest for Origins or Doctrine? Islamic Legal Studies as Colonialist Discourse", *UCLA Journal of Islamic and Near Eastern Law*, 2/1 [2002-2003]: 1-31.

Halperin, David J., "The Ibn Sayyâd Traditions and the Legend of al-Dajjâl", *Journal of the American Oriental Society*, 96/2 (1976): 213-25.

Harman, Ömer Faruk, "Yuhannâ ed-Dımaşkî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 43: 580-2.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî, *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, 2 cilt, nşr. Mahmûd et-Tahhân, Riyad: Mektebetü'l-ma'ârif, 1403/1983.

Hatiboğlu, Mehmed Said, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, Ankara: Otto, 2016.

"Batı'daki Hadis Çalışmaları Üzerine", *İslâmi Araştırmalar*, 6/2 (1992): 105-13.

Heschel, Susannah, "German Jewish Scholarship on Islam as a Tool for De-Orientalizing Judaism", *New German Critique*, 39/3 (2012): 91-107.

"The Rise of Imperialism and the German Jewish Engagement in Islamic Studies", *Modern Jewish Scholarship on Islam in Context: Rationality, European Borders, and the Search for Belonging*, ed. Ottfried Fraisse, Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2018, 61-92.

"Orientalist Triangulations: Jewish Scholarship on Islam as a Response to Christian Europe", *The Muslim Reception of European Orientalism: Reversing the Gaze*, ed. Susannah Heschel ve Umar Ryad, London: Routledge, 2019, 147-67.

Horovitz, Josef "The Antiquity and Origin of the Isnâd", *Hadith: Origins and Developments*, ed. Harald Motzki, Aldershot: Ashgate, 2004, 151-58.

Hoyland, Robert G., *Seeing Islam as Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish, and Zoroastrian Writings on Early Islam*,

Princeton: Darwin Press, 1997.

“Earliest Christian Writings on Muḥammad: An Appraisal”, *The Biography of Muḥammad: The Issue of Sources*, ed. Harald Motzki, Leiden-Boston: Brill, 2000, 276-97.

“Writing the Biography of the Prophet Muhammad: Problems and Solutions”, *History Compass*, 5/2 (2007): 1-22.

Hourani, George F. “Joseph Schacht, 1902-69”, *Journal of the American Oriental Society*, 90/2 [1970]: 163-7.

Humphreys, R. Stephen, *İslam Tarih Metodolojisi: Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, çev. Murteza Bedir, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2004.

“The Scholarship of Michael A. Cook: A Retrospective in Progress”, *The Islamic Scholarly Tradition Studies in History, Law, and Thought in Honor of Professor Michael Allan Cook*, ed. Asad Q. Ahmed v.dğr., Leiden-Boston: Brill, 2011, xxi-xxvi.

İbn ‘Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî, *el-Kâmil fî’d-du ‘afâ*, 9 cilt, nşr. Ali M. Muavvaz ve Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut: Dârü’l-kütüb’i-‘ilmiyye: t.y.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed, *Kitâbü’l-Cerh ve’t-ta’dîl*, 9 cilt, Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-‘Arabî, 1371-3/1952-3.

İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk, *Şürûtü’l-e’imme: Risâle fî beyâni fazl’l-ahbâr ve şerhi mezâhibi ehli’l-âsâr ve hakikati’s-sünen ve tashîhi’r-rivâyât*, nşr. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Feryevâî, Riyad: Dârü’l-müslim li’n-neşr ve’t-tevzî’, 1416/1995.

İbnü’s-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî, *Ulûmü’l-hadîs*, nşr. Nûreddin İtr, Beyrut: Dârü’l-fıkr, 1406/1986.

Irwin, Robert, *Oryantalistler ve Düşmanları*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Jeffery, Arthur, “The Quest of the Historical Mohammad”, *The Moslem World*, 16/4 (1926): 327-48.

Johnston-Bloom, Ruchama, “Gustave Weil’s *Koranforschung* and the Transnational Circulation of Ideas: The Shaping of Muhammad as Reformer”, *Modern Jewish Scholarship on Islam in Context: Rationality, European Borders, and the Search for Belonging*, ed. Ottfried Fraisse, Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2018, 95-118.

Jung, Dietrich, "Islamic Studies and Religious Reform. Ignaz Goldziher – A Crossroads of Judaism, Christianity and Islam", *Der Islam*, 90/1 (2013):106-26.

Juynboll, G. H. A., *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları*, çev. Salih Özer, Ankara: Ankara Okulu, 2000.

Muslim Tradition: Studies in chronology, provenance and authorship of early ḥadīth, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Encyclopedia of Canonical Ḥadīth, Leiden-Boston: 2007.

"Introduction", *Studies on the First Century of Islamic Society*, ed. G. H. A. Juynboll, Carbondale-Edwardsville: Southern Illinois University, 1982, 1-7.

"Wansbrough, J., 'Quranic studies. Sources and methods of scriptural interpretation' (Book Review)", *Journal of Semitic Studies*, 24 (1979): 293-6.

"Nāfi", the *mawlā* of Ibn 'Umar, and his position in Muslim Ḥadīth Literature", *Der Islam*, 70 (1993): 207-44.

"Shu'ba b. al-Hajjāj (d. 160/776) and His Position among the Traditionists of Baṣra", *Le Muséon*, 111 (1998): 187-226.

"Abū Hurayra", *Encyclopaedia of Islam, Three*, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/abu-hurayra-SIM_0175?s.num=0&s.rows=20&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-3&s.q=Hurayra (eriş. tar. 02 Nisan 2019).

Kabakçı, Enes, "Bir yeniden yorumlama örneği: Ahmed Rıza'nın 'Pozitivizm'i", *Sosyoloji Dergisi*, 3/28 (2014): 27-58.

Kahraman, Hüseyin, "Oryantalistlerin Fıkḥī Hadislerin Menşei ile İlgili Görüşleri ve Tenkidi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, 15/2 (2006): 45-76.

Khan, Ali, "Hagarism: The story of a book written by infidels for infidels", <https://ssrn.com/abstract=944295> (6 Mart 2019).

Kırbaşoğlu, Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Ankara: Kitâbiyât, 2002.

Kızıl, Fatma, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.

Oryantalistlerin Hadislerin Menşeiini Tespite Yönelik Yöntemleri, yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, 2005.

“İnceleme, Araştırma ve Tenkit Dönemi”, *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, 173-222.

“Ravi”, *Hadis El Kitabı*, ed. Zişan Türcan, Ankara: Grafiker Yayınları, 2016, 236-71.

“Goldziher’den Schacht’a Oryantalist Literatürde Hadis ve Sünnet: Bir Okulun Yaşayan Geleneği”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 7/2, 2009: 45-62.

“Türkiye’de Hadis Araştırmaları ve Oryantalizm”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11/ 21 (2013): 303-331.

“In Pursuit of a Common Paradigm: Islamic and Western *Hadīṭ* Studies”, *Hikma: Journal of Islamic Theology and Religious Education*, 6/10 (2015): 11-32.

“Sîret ya da Sünnet: Oryantalistler Tarafından Çizilen Sınırlar”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 13/2 (2015): 7-25.

“Juynboll, Gualtherus Hendrik Albert”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/juynboll-gualtherus-hendrik-albert> (eriş. tar. 12 Mart 2019).

Kister, M. J., “Torbadaki Et (Bir İlk Dönem Rivayeti Üzerine Çalışma)”, çev. Enbiya Yıldırım, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 4 (2000): 167-78.

Koçyiğit, Talât, “I. Goldziher’in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (1967): 43-55.

Koningsveld, P. S. van, “The Apology of Al-Kindî”, *Religious Polemics in Context: Papers Presented to the Second International Conference of the Leiden Institute for the Study of Religions (LISOR) Held at Leiden, 27-28 April 2000*, ed. Theo L. Hetteema ve Arie van der Kooij, Assen: Royal Van Gorcum, 2004, 69-92.

“Revisionism and Modern Islamic Theology”, *Hikma: Journal of Islamic Theology and Religious Education*, 1 (2010): 6-20.

Koren J. ve Y. D. Nevo, “Methodological Approaches to Islamic Studies”, *Der Islam*, 68 (1991): 87-107.

Kramer, Martin “The Jewish Discovery of Islam” <http://martinkramer.org/sandbox/reader/archives/the-jewish-discovery-of-islam/> (16 Nisan 2017).

Kratz, Reinhard G., “Eyes and Spectacles: Wellhausen’s Method of Higher Criticism”, *Journal of Theological Studies*, 60/2 (2009): 381-402.

Kurtuluş, Rıza, “Almanya (Almanya’da İslâm Araştırmaları)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2: 522-24.

Kuzudişli, Bekir, *Hadis Rivâyetinde Aile İsnadları*, İstanbul: İham-İşaret, 2007.

“Oryantalist Paradigma Bağlamında Hadis Kavramlarını Yeniden Düşünmek”, *Usûl: İslam Araştırmaları* (2016): 7-30.

Lecker, Michael, “The Preservation of Muḥammad’s Letters”, *People, tribes, and society in Arabia around the time of Muḥammad*, Aldershot: Ashgate, 2005, 1-25.

“Wāqidi’ (d. 822) vs. Zuhri (d. 742): The Fate of the Jewish Banū Abi l-Ḥuqayq”, *Le judaïsme de l’Arabie antique*, Turnhout: Brepols Publishers, 2015, 495-509.

“Wāqidi’s Account on the Status of the Jews of Medina: A Study of a Combined Report”, *Journal of Near Eastern Studies*, 54/1 (1995): 15-32.

“Constitution of Medina”, *Encyclopaedia of Islam, Three*, http://ekaynaklar.mkutup.gov.tr:2097/10.1163/1573-3912_ei3_COM_24415 (eriş. tar. 2 Nisan 2019).

Lewis, Bernard, “The Question of Orientalism”, *New York Review of Books*, 24 Haziran 1982, <https://www.nybooks.com/articles/1982/06/24/the-question-of-orientalism/> (eriş. tar. 26 Ekim 2017).

Lindstedt, Ilkka, *Transmission of al-Madā’inī’s Material: Historiographical Studies*, doktora tezi, University of Helsinki, 2013.

“Muhājirūn as a Name for the First/Seventh Century Muslims”, *Journal of Near Eastern Studies*, 74/1 (2015): 67-73.

Loop, Jan, *Johann Heinrich Hottinger Arabic and Islamic Studies in the Seventeenth Century*, Oxford: Oxford University Press, 2013.

“Introduction: The Qur’an in Europe: The European Qur’an”, *Journal of Qur’anic Studies*, 20/3 (2018): 1-20.

Lucas, Scott C., *Constructive Critics, Ḥadīth Literature, and the Articulation of Sunnī Islam: The Legacy of the Generation of Ibn Sa’d, Ibn Ma’in, and Ibn Hanbal*, Leiden-Boston: Brill, 2004.

“al-Ḥākim al-Naysābūrī and the Companions of the Prophet: An Original Sunnī Voice in the Shī‘ī Century”, *The Heritage of Arabo-Islamic Learning: Studies Presented to Wadad Kadi*, ed. Maurice A. Pomerantz, Aram A. Shahin, Leiden-Boston: Brill, 2016, 236-49.

Madelung, Wilfred, *Succession to Muḥammad: A Study of the Early Caliphate*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Martin, Richard C. ve Heather J. Empey, "Islamic Studies (History of the Field)", <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t236/e0395> (eriş. tar. 20 Haziran 2017).

Melchert, Christopher, "Early History of Islamic Law", *Method and Theory in the Studies of Islamic Origins*, ed. Herbert Berg, Leiden-Boston: Brill, 2003, 293-324.

Mizzî, Yûsuf b. Abdirrahman, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ 'r-ricâl*, 35 cilt, nşr. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403-1413/1983-1992.

Motzki, Harald, *Reconstruction of a Source of Ibn Ishâq's Life of the Prophet and Early Qur'ân Exegesis: A Study of Early 'Abbâs Traditions*, Piscataway, NJ: 2017.

"The Question of Authenticity of Muslim Traditions Reconsidered: A Review Article", *Method and Theory in the Studies of Islamic Origins*, ed. Herbert Berg, Leiden-Boston: Brill, 2003, 211-257.

"Introduction", *The Biography of Muḥammad: The Issue of Sources*, ed. Harald Motzki, Leiden-Boston: Brill, 2000, xi-xvi.

"The Murder of Ibn Abî l-Ḥuqayq: On the Origin and Reliability of Some Maghâzî-Reports", *The Biography of Muḥammad*, ed. Harald Motzki, Leiden-Boston: Brill, 2000, 170-239.

"Introduction", *Ḥadîth: Origins and Developments*, ed. Harald Motzki, Aldershot: Ashgate, 2004, xiii-lxiii.

"Whither Ḥadîth Studies", *Analysing Muslim Traditions: Studies in Legal, Exegetical and Maghâzî Ḥadîth*, Leiden-Boston: Brill, 2010, 47-124.

"The Prophet and the Debtors: A Ḥadîth Analysis under Scrutiny", *Analysing Muslim Traditions: Studies in Legal, Exegetical and Maghâzî Ḥadîth*, Leiden-Boston: Brill, 2010, 125-208.

"Abraham, Hagar and Ishmael at Mecca: A Contribution to the Problem of Dating Muslim Traditions", *Books and Written Culture of the Islamic World Studies Presented to Claude Gilliot on the Occasion of His 75th Birthday*, ed. Andrew Rippin, Roberto Tottoli, Leiden-Boston: Brill, 2015, 361-84.

"İbn Şihâb ez-Zühri'nin Fıkıhı: Bir Kaynak Tenkidi Denemesi", çev. Fatma Kızıl, *Hadis Tetkikleri*, 3/2 (2005): 129-68.

“The Prophet and the Cat”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 22 (1998): 18-83.

“Kur’ân’ın Toplanması: Son Metodolojik Gelişmeler Işığında Batılı Bakış Açısını Yeniden Düşünmek”, *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*, çev. Bekir Kuzudışlı, İstanbul, İz Yayıncılık, 2011, 129-73.

“Dating Muslim Traditions: A Survey”, *Arabica*, 52/2 (2005): 204-253.

“Review of G. H. A. Juynboll. *Encyclopedia of canonical ḥadīth*”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 36 (2009): 539-49.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *Sahîh*, 5 cilt, nşr. M. Fuâd Abdülbâkî, Beyrut: Dâru İhyâi'l-kütübi'l-‘Arabîyye, 1412/1991.

Kitâbü't-Temyîz, nşr. Muhammed Mustafa el-A‘zamî (Muhammed Mustafa el-A‘zamî, *Menhecü'n-nakd 'inde'l-muhaddisîn: neş'etuhu ve târihu* içinde), (y.y.: Mektebetü'l-Kevser, 1410/1990.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref, *Sahîhu Müslim bi şerhi'n-Nevevî*, 18 cilt, Kahire: el-Matbaatü'l-Mısriyye, 1347-9/1929-30.

Noth, Albrecht, “Muḥammad (The Prophet’s image in Europe and the West)”, *Encyclopaedia of Islam (EI²)*, VII: 377-81.

Okıç, Tayyib, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1959.

Osman, Amr, “‘Adâlat al- Şahāba: A Contruction of a Religious Doctrine”, *Arabica*, 60 (2013): 272-305.

Özpınar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara: Ankara Okulu, 2013.

Özyıldırım, Ali Emre, “Bir Menti Neşretmek”, *Metin Neşri: Problemler, Tespitler, Öneriler*, haz. Hatice Aynur v.dğr., İstanbul: Klasik, 2017, 16-25.

Pahlitzsch, Johannes, “Doctrina Iacobi nuper baptizati”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, ed. David Thomas v.dğr., 8 cilt, Leiden-Boston: Brill, 2009-2016, 1: 117-119.

Palma, Óscar de la Cruz ve Cándida Ferrero Hernández, “Lex Mahumet pseudo-prophete que arabice Alchoran, id est collectio preceptorum, vocatur, ‘The law of the pseudo-prophet Muḥammad, called in Arabic the Qur’an, which is a collection of rules’”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, ed. David Thomas v.dğr., 8 cilt, Leiden-Boston: Brill, 2009-2016, 3: 510-515.

Pavlovitch, Pavel, "The Manda Family: A Dynasty of Isfahani Scholars", *Arabica*, 65 (2018): 640-74.

"The Origin of the Isnād and al-Mukhtār b. Abī 'Ubayd's Revolt in Kūfa (66-7/685-7)", *al-Qanṭara*, 39/1 (2018): 17-48.

"Ḥadīth", *The Encyclopaedia of Islam, Three*, Leiden-Boston: Brill, 2018, 4. fskl., 48-61.

Polat, Salahattin, *Hadis Araştırmaları: Tarih, Usûl, Tenkid, Yorum*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.

Metin Tenkidi, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010.

"Müzakere", *İslâmî İlimlerde Usûl/Metodoloji Mes'elesi II*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005, 846-54.

Robinson, Chase F., "Crone and the End of Orientalism", *Islamic Cultures, Islamic Contexts Essays in Honor of Professor Patricia Crone*, ed. Behnam Sadeghi v.dğr., Leiden-Boston: Brill, 2015, 597-620.

Qādī, Wadād, "In The Footsteps Of Arabic Biographical Literature: A Journey, Unfinished, In The Company Of Knowledge", *Journal of Near Eastern Studies*, 68/4, 2009: 241-52.

Quinn, Frederick, *The Sum of All Heresies: The Image of Islam in Western Thought*, Oxford: Oxford University Press, 2008.

Raven, Wim, "Biography of the Prophet", *Encyclopaedia of Islam, Three*, https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/biography-of-the-prophet-COM_23716?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-3&s.q=biography (eriş. tar. 16 Mart 2019).

Robson, James, "The Isnād in Muslim Tradition", *Ḥadīth: Origins and Developments*, ed. Harald Motzki, Aldershot: Ashgate, 2004, 163-74.

"İbn İshak'ın İsnad Kullanışı", çev. Talât Koçyiğit, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (1962): 117-26 (Orijinali: "Ibn İshāq's Use of the Isnād", *Bulletin of the John Rylands Library*, 38 [1956]: 449-65).

Romanov, Maxim G., *Computational Reading of Arabic Biographical Collections with Special Reference to Preaching in the Sunnī World (661-1300 CE)*, doktora tezi, University of Michigan, 2003.

"Toward Abstract Models for Islamic History", *The Digital*

Humanities and Islamic & Middle East Studies, ed. Elias Muhanna, Berlin: De Gruyter, 2016, 117-49.

Rubin, Uri, *The Eye of The Beholder: The Life of Muḥammad as Viewed by the Early Muslims, A Textual Analysis*, Princeton: The Darwin Press, 1995.

Said, Edward W., *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*, çev. Berna Ülgener, İstanbul: Metis Yayınları 2003.

"Orientalism: An Exchange," *New York Review of Books*, 12 Ağustos 1982, <https://www.nybooks.com/articles/1982/08/12/orientalism-an-exchange/> (eriş. tar. 26 Ekim 2017).

Salaymeh, Lena, *The Beginnings of Islamic Law: Late Antique Islamic Legal Traditions*, Cambridge: Cambridge University Press, 2016.

Schacht, Joseph, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford: The Clarendon Press, 1979.

"Christiaan Snouck Hurgronje", *Der Islam*, 24 (1937), 191-5.

"The *Kitāb al-Tārīḥ* of Ḥalīfa b. Ḥayyāṭ", *Arabica*, 16/1 (1969): 79-81.

Schoeler, Gregor, *Biography of Muḥammad: Nature and Authenticity*, çev. Uwe Vagelpohl, ed. James E. Montgomery, New York-Londra, Routledge, 2011.

"Foundations for a New Biography of Muḥammad: the Production and Evaluation of the Corpus of Traditions from 'Urwa b. al-Zubayr", *Method and Theory in the Studies of Islamic Origins*, ed. Herbert Berg, Leiden-Boston: Brill, 2003, 21-8.

"Mūsā b. 'Uqba's *Maghāzī*", *The Biography of Muḥammad: The Issue of the Sources*, ed. Harald Motzki, Leiden-Boston: Brill, 2000, 67-97.

Shoemaker, Stephen J., "Muḥammad", *Routledge Handbook on Early Islam*, <https://books.google.com.tr/books?id=Q20wDwAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=Routledge+Handbook+on+Early+Islam&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwiXsemhnajiAhWKwsQBHThXBQM6AEIKTAA#v=onepage&q&f=false> (12 Nisan 2019).

"In Search of 'Urwa's Sīra: Some Methodological Issues in the Quest for 'Authenticity' in the Life of Muḥammad", *Der Islam* 85 (2011): 257-344.

Shalem, Avinoam, "Conclusion", *Constructing the Image of Muhammad*

- in *Europe*, ed. Avinoam Shalem, Berlin/Boston: 2013, Walter de Gruyter, 143-9.
- Stillman**, Noam A., “İslamici nil a me alienum puto: The Mindset of Jewish Scholars of Islamic Studies”, *Modern Jewish Scholarship on Islam in Context: Rationality, European Borders, and the Search for Belonging*, ed. Ottfried Fraisse, Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2018, 181-98.
- Stroumsa**, Guy G., *A New Science: The Discovery of Religion in The Age of Reason*, Cambridge: Harvard University Press, 2010.
- Sönmez**, Mehmet Ali, *İbnu Hibbân ve Cerh – Tâdil Metodu*, İstanbul: Umran Yayınevi, t.y.
- Szilágyi**, Krisztina, *After The Prophet’s Death: Christian-Muslim Polemic and The Literary Images of Muhammad*, doktora tezi, Princeton University, 2014.
- “A Prophet like Jesus? Christians and Muslims Debating Muḥammad’s Death”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 36 (2009): 131-71.
- Togan**, Zeki Velidi, “Prof. A. Guillaume’ın İstanbul Üniversitesinde ‘Garpî İslâm Tedkikleri’ Mevzuuna Dair Verdiği Konferanslar”, *İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1/1-4 (1953): 119-145.
- Tolan**, John, “Anti-Hagiography: Embrico of Mainz’s Vita Mahumeti”, *Journal of Medieval History*, 22/1 (1996): 25-41.
- “European Accounts of Muḥammad’s Life”, *The Cambridge Companion to Muḥammad’s Life*, ed. Jonathan E. Brockopp, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, 226-50.
- Tommasino**, Pier Mattia, *The Venetian Qur’an: A Renaissance Companion to Islam*, çev. Sylvia Notini, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2018.
- Troupeau**, G., “Kindî, ‘Abd al-Masîḥ”, *Encyclopaedia of Islam (EI²)*, 5: 120-1.
- Turhan**, Halil İbrahim, *Ricâl Tenkidinin Doğuşu ve Gelişimi: Hicrî İlk İki Asır*, İstanbul: İFAV, 2015.
- Ugan**, Zâkir Kâdirî, “Dinî Rivayetler”, transliterasyon: Mustafa Karataş, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2001): 207-57.
- Ulu**, Arif, “Hadis Rivâyetinde İsnadın Başlaması ya da Fitnenin Tarihi (İbn Sîrin’in İsnadla İlgili İfadelerinin Muhtevâsı Üzerine Bir İnceleme)”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12/1 (2012): 119-166.

- Vikør**, Knut S., "The Origins of Sharia", *The Ashgate Research Companion to Islamic Law*, ed. Rudolph Peters ve Peri Bearman, Farnham: Ashgate, 2014, 13-25.
- Voltaire**, M. De, *An Essay on Universal History, the Manners, and Spirit of Nations, from the Reign of Charlemaign to the Age of Lewis XIV*, I-IV, çev. Thomas Nugent, Londra: J. Nourse, 1759.
- Vrolijk**, Arnoud, "Arabic Studies in the Netherlands and the Prerequisite of Social Impact: A Survey", *The Teaching and Learning of Arabic in Early Modern Europe*, ed. Jan Loop v.d.ğr., Leiden-Boston: Brill, 2017, 13-32.
- Wakin**, Jeanette, "Additum: Joseph Schacht, 1902-69", *Journal of the American Oriental Society*, 90/2 (1970): 168.
- Wensinck**, A. J. "The Importance of Tradition for The Study of Islam", *The Moslem World*, 11/3, 1921: 239-245.
- Witkam**, Jan Just, "The Philologist's Stone. The Continuing Search for the Stemma", *Comparative Oriental Manuscript Studies Newsletter*, 2013: 34-8.
- Wokoeck**, Ursula, *German Orientalism: The Study of Middle East and Islam from 1800 to 1945*, Londra-New York: Routledge, 2009.
- Yanagihashi**, Hiroyuki, *Studies in Legal Hadith*, Leiden-Boston, 2019.
- Yavuz**, Yusuf Şevki, "Kindî, Abdülmesih b. İshak", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 26: 38-9.
- Yücel**, Ahmet, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, İstanbul: İFAV, 2017.
- Zehebî**, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, "Zikru men yu'temedü kavluhû fi'l-cerh ve't-ta'dîl", *Erba'u resâ'il fi 'ulûmi'l-hadis*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut: Mektebû'l-matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1419/1998, 169-227.
- <https://bibliographies.brillonline.com/browse/index-islamicus> (eriş. tar. 18 Mart 2019).
- <https://iqsaweb.wordpress.com/2018/11/05/review-of-quranic-research-vol-4-no-10-2018/> (eriş. tar. 11 Kasım 2018).
- <https://www.kent.ac.uk/ewto/map/map.html> (5 Mart 2019).
- https://www.mcgill.ca/library/files/library/Islamic_Studies_theses_1952_2006.pdf (eriş. tar. 6 Mart 2019).

<http://menadoc.bibliothek.uni-halle.de/ssg/content/pageview/624167>
(eriş. tar. 5 Nisan 2019).

<https://nes.princeton.edu/people/michael-cook> (eriş. tar. 6 Mart 2019).

<https://nisis.sites.uu.nl/dissertations/> (eriş. tar. 6 Mart 2019).

<http://primarysources.brillonline.com/browse/early-western-korans>
(eriş. tar. 14 Mart 2019).

<https://referenceworks.brillonline.com/browse/theology-and-society-online>
(eriş. tar. 14 Mart 2019).

<https://twitter.com/shahanSean/status/1087720122989625344> (22
Ocak 2019).